आनन्द
ANAND

बालवाटिका हेतु क्रियाकलाप पुस्तक

not to be republished

विद्याऽमृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

13246 – आनन्द — बालवाटिका हेतु क्रियाकलाप पुस्तक

ISBN 978-93-5292-403-5

प्रथमं संस्करणम्
मार्च 2023 फाल्गुन 1944

PD 5T BS

© राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, 2023

₹ 160.00

एनसीईआरटी जलचिह्नसहितं ८० जीएसएम पत्रे मुद्रितम्

राष्ट्रीय शैक्षिका नुसन्धान प्रशिक्षण परिषदः श्री अरबिन्दो मार्ग, नवा दिल्ली 110 016 इत्यस्याः सचिवेन प्रकाशन प्रभाग प्रकाशितं तथा गीता ऑफसेट प्रिंटर (पी.) लिमिटेड, सी-90 एण्ड सी-86, ओखला औद्योगिक क्षेत्र फ़ेज़-1 नवादिल्ल्यां 110 020, मुद्रितम्।.

सर्वे अधिकाराः सुरक्षिताः

- अस्य प्रकाशनस्य कस्यापि भागस्य पुनरुत्पादनं, पुनःप्राप्तिप्रणाल्यां सङ्ग्रहणं वा -प्रसारणं वा, कस्यापि रूपेण वा , इलेक्ट्रॉनिक-यान्त्रिक-छायाप्रति- दृश्यश्रव्याङ्कनेन वा केनचित् साधनेन प्रकाशकस्य पूर्वानुमतिं विना न कर्तुं शक्यते।
- एतत् पुस्तकं अस्य समयस्य अधीनं विक्रीयते यत् व्यापाररूपेण प्रकाशकस्य सहमतिम् विना, यस्मिन् रूपेण बन्धने वा आवरणे वा प्रकाशितं, तस्मात् परं किमपि रूपेण भाटकप्रदानेन, पुनर्विक्रयणेन वा , न व्यवहरणीयम्।
- अस्य प्रकाशनस्य समीचीनमूल्यं अस्मिन् पृष्ठे मुद्रितं मूल्यं भवति, रबरमुद्रया वा चिटिकासंश्लेषेण वा अन्येन माध्यमेन वा सूचितं यत्किमपि संशोधितं मूल्यं भवेत् तद् अशुद्धं, अस्वीकार्यं च भवितुमर्हति।

प्रकाशनप्रभागस्य कार्यालयाः, एनसीईआरटी

एन सी ई आर टी परिसरः
श्री अरबिन्दो मार्गः
नई दिल्ली 110 016 **फोन : 011-26562708**

108, 100 फीट मार्गः
होसदाकेरे हल्ली विस्तार
बनाशंकारी तृतीयचरणः
बेंगलुरु 560 085 **फोन : 080-26725740**

नवजीवन न्यास भवनम्
पी.ओ. नवजीवनम्
अहमदाबाद 380 014 **फोन : 079-27541446**

सीडब्ल्यूसी परिसर
Opp. धनकल बस स्टॉप
पाणिहति
कोलकाता 700 114 **फोन : 033-25530454**

सीडब्ल्यूसी परिसर
मालिगांव
गुवाहाटी 781 021 **फोन : 0361-2674869**

प्रकाशनदलम्

प्रमुखः, प्रकाशन प्रभागः : *अनूपकुमारराजपूतः*

प्रमुखनिर्माणाधिकारी : *अरुणचितकारः*

प्रमुखव्यवसायप्रबन्धकः : *विपिनदीवानः*

प्रमुखसम्पादकः (प्रभारी) : *बिज्ञानसुतारः*

निर्माणाधिकारी : *अतुलसक्सेनाः*

मुखपृष्ठम्
राजीवः पहूजाः

© NCERT not to be republished

अहं तु यामि बालवाटिकाम्

अहं तु यामि बालवाटिकां,

सर्वे यामो बालवाटिकाम्,

बालवाटिकां, बालवाटिकां,
बालवाटिकां।

हो! हो! हो!

नास्ति स्यूतकम्,

पुस्तकानि नहि,

पुनः किमस्ति ?

सन्ति पृथक्-पृथक् क्रीडाः,

क्रीडायां पठनं भविष्यति।

एतादृशी नो बालवाटिका,

आनन्दमयीयं बालवाटिका।

बालवाटिका, बालवाटिका, बालवाटिका।

हो! हो! हो!

© NCERT not to be republished

© NCERT
not to be republished

प्राक्कथन

सुनिर्दिष्टप्रक्रियायाः माध्यमेन बालानाम् गठनवर्षस्य पोषणस्य भारतस्य एका प्रसिद्धा परम्परा अस्ति, या हि *'संस्काराः'* इति पदेन बहुधा ज्ञायते। एकस्मात् वंशानुक्रमात् अन्यं वंशानुक्रमं प्रति प्रसारिताः एते *संस्काराः* बालजीवनस्य प्रथमाष्टवर्षेषु पर्याप्तपरिचर्यायाः मार्गं प्रशस्तं कुर्वन्ति, येन तेषां विकासस्य, व्यवहारस्य, क्षमतायाः च प्रत्येकं पक्षं परवर्तिषु वर्षेषु अनुकूलरूपेण आकारो भवेत्।

अस्य चरणस्य महत्त्वं दृष्ट्वा *राष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP) २०२०*, (३–८ वर्षाणां बालकानां) आधारभूतपञ्चवर्षं विद्यालयशिक्षायाः क्षेत्रे आनेतुं समुचितरूपेण अनुशंसति। कस्यचिद् व्यक्तेः आजीवनं शिक्षणं, सामाजिकं भावनात्मकं च व्यवहारं समग्रस्वास्थ्यं च अस्मिन् चरणे निर्भरं भवति। तदतिरिक्तं बालकानां संज्ञानात्मकक्षेत्रे साक्षरता, संख्याशास्त्रं, रचनात्मकसौन्दर्यसंवेदनानि च प्राप्तुं स्वस्य शारीरिक-क्रिया-कौशलस्य विकासाय अपि परिश्रमपूर्वकं समर्थनस्य आवश्यकता भवति। नीतिः अस्य चरणस्य कृते तादृश्याः *नन्यराष्ट्रीयपाठ्यक्रमरूपरेखायाः* अनुशंसां करोति, यया सम्पूर्णशिक्षाव्यवस्थायाः व्यापकरूपेण मार्गदर्शनं क्रियते, या न केवलं आधारभूतपदे उच्चगुणवत्तायुक्तशिक्षां प्रदातुं अपितु एतां गतिं विद्यालयशिक्षायाः अग्रिमपदेषु अग्रे नेतुम् अपि सक्षमा वर्त्तते।

आधारभूतचरणस्य कृते राष्ट्रियपाठ्यक्रमरूपरेखा (NCF-FS) प्रारम्भिकबाल्यकालस्य परिचर्यायाः शिक्षायाश्च भारतीयसंस्कृतेः लोकाचारस्य च मूलभूतताम् आनेतुं अनुशंसति। तदतिरिक्तं गृहे बालस्य अनुभवानां ज्ञानं, कौशलं, मनोवृत्तयः च एकीकृत्य अपि केन्द्रीभूय विद्यालयस्य परिसरे विकसिताः भविष्यन्ति। एतेन केवलं पुस्तकेभ्यः शिक्षणस्य प्रचलितव्यवस्थाम् अतिरिच्य मनोरोचकक्रीडा-मार्गेण योग्यताधारितायाः च शिक्षणव्यवस्थायाः प्रोन्नतेः सङ्केतः भवति, यस्यां बालाः यत् कुर्वन्ति, यत् शिक्षन्ति च तेन सह तेषां संलग्नता अधिका महत्त्वपूर्णा भवति।

अतः अस्याः अनुशंसायाः अनुसरणं कृत्वा आधारपदस्य पाठ्यक्रमः *कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहितायां तैत्तिरीयोपनिषदि* स्पष्टीकृतस्य *पञ्चकोशीयविकासस्य* (मानवव्यक्तित्वस्य पञ्चस्तरीयविकासस्य) अवधारणात्मकमूलाधारेषु अवलम्बितः अस्ति। तत्र 'आत्मावबोधः' इति व्यक्तेः जीवनस्य परमलक्ष्यरूपेण प्राप्तुं सामर्थ्यं लभ्यते, येन भारतस्य पोषितसभ्यताप्रज्ञायाः व्यक्तेः समग्रविकासस्य समकालीनदृष्टिकोणेन सह सामञ्जस्यपूर्णं मिश्रणं सुनिश्चितं भवति।

अस्य प्रयासस्य सफलता स्पष्टतया तेषु उपायेषु निर्भरं भविष्यति, येषु *आंगनवाड़ी* इति केन्द्राणि, विद्यालयाः, सम्बन्धितसंस्थाः च अस्मिन् स्तरे बालकानां समुचितदक्षतां प्रतिस्पर्धितां च प्रोत्साहयितुं प्रयतिष्यन्ते। एतत् लक्ष्यं प्राप्तुं मुद्रितरूपेण अपि च ऑनलाइनरूपेण, अनुशंसितपाठ्यक्रमजालस्थलेषु उपलब्धानां विविधानां शिक्षणशिक्षणसामग्रीणां उपयोगः करणीयः, अभिभावकाः अपि *आंगनवाड़ीनां*, विद्यालयानां, सम्बन्धितसंस्थानां च सावधानतापूर्वकं मार्गदर्शनेन एवमेव कुर्वन्तु।

पाठ्यक्रमस्य परिकल्पकैः शिक्षणस्य पञ्चवर्षेषु क्रमेण परिष्करणीयानां भिन्नानां दक्षतानां व्यवस्थां कृत्वा स्वभूमिका निर्वोढा। एवं कुर्वन्तः ते सामग्रीभारसम्बद्धान् विषयान् अपि साधितवन्तः। तैः आधारभूतशिक्षणस्य विभिन्नस्तरेषु ज्ञानप्राप्तेः प्रक्रियायाः पुनः समयोजनं पुनर्निर्देशनं च कुर्वद्भिरेवं कृतम् अस्ति। बालमनोविज्ञानस्य विषये अधिकं ध्यानं दत्तं, भिन्न-भिन्न-व्वस्था-मध्ये शिक्षणाय, प्रशिक्षणाय च यः समयः उपलभ्यते, सः समयः च अस्य उद्देश्यस्य प्राप्त्यर्थं मनसि स्थापितोवर्त्तत।

© NCERT not to be republished

बालवाटिकायाः बालकानां कृते विकसितं एतत् क्रियाकलापपुस्तकं *एनईपी २०२०* (NEP 2020) इत्यस्य दृष्टिकोणानां पालनं कृत्वा विकसितम् अस्ति एवं च सरलतया, रोचकतया, आकर्षकरूपेण च योग्यताधृत-कार्यपत्राणि प्रदातुं प्रयत्नः कृतो वर्त्तते। अस्मिन् पुस्तके कलाशिल्पाः एकीकृताः सन्ति, येषां माध्यमेन शिक्षकाः बालकान् जागरूकान् कुर्वन्ति, एतादृशेषु कार्येषु निहितस्य सौन्दर्यस्य भावस्य प्रशंसां कर्तुं च प्रेरितान् कुर्वन्ति। एतत् क्रियाकलापपुस्तकं स्वसन्दर्भेषु अन्तर्निहितसंकल्पनानां सहजतया व्यवहारं कर्तुं परिस्थितिजागरूकतां अपि प्रददाति। एतत् क्रियाकलापपुस्तकं सारसमृद्धम् अस्ति; विविधानुभवं प्रदातुं, तथा च अन्यैः विविधैः क्रियाकलापैः सह क्रीडनक-क्रीडा-माध्यमेन शिक्षणस्य क्रीडा-मार्ग-पद्धतीनां एकीकरणेन, तथा च एतादृशैः प्रश्नैः ये बालकान् प्रेरयति यैः तेषां समीक्षात्मकचिन्तनस्य समस्यानिराकरणक्षमतानां च विकसो भवेत्। तदतिरिक्तं क्रियाकलापपुस्तके समृद्धाः विषयाः क्रियाकलापाः च सन्ति यैः बालकाः अस्माकं पर्यावरणस्य प्रति आवश्यकसंवेदनशीलतां विकसितुं साहाय्यं प्राप्नुयुः। तदतिरिक्तं, क्रियाकलापपुस्तके अस्माकं राज्यानां/केन्द्रशासित प्रदेशानां कृते अपि पर्याप्ता अवसराः प्रदत्ता सन्ति येषाम् *एनईपी २०२०* (NEP 2020) इत्यस्य शिक्षण-शिक्षणसामग्रीषु स्थानीयदृष्टिकोणैः सह अनुशंसानाम् अनुसारं विकासो सम्भवेत्।

एनसीईआरटी(NCERT) संस्था अस्य पाठ्यक्रमस्य आधारभूतचरणस्य कृते शिक्षण-शिक्षणसामग्रीविकासाय च स्थापितायाः अस्याः समित्याः परिश्रमस्य प्रशंसां करोति तथा च। अस्याः समितिस्य अध्यक्षा प्राध्यापिका शशि कला वञ्जरी इत्यादिभ्यः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यः धन्यवादं ददामि यत् तैः एतत् कार्यं समये एवम् प्रशंसनीयरूपेण सम्पन्नतां नीतम्। अहं सर्वासु संस्थानां, सङ्गटनानां च कृतज्ञः अस्मि, यैः एतत् सम्भवं कर्तुं उदारतया स्वस्य साहाय्यं प्रदत्तम् | अहं तेषां यथासमयं बहुमूल्यं च सम्मर्शप्रदानाय विशेषतया राष्ट्रिय-सञ्चालन-समितेः अध्यक्षस्य डॉ. के कस्तूरिरङ्गनमहोदयं, शासि-समूहं, समीक्षा-समितिं च सममेव तस्याः अन्येषां सदस्यानं च प्रति विशेषतया आभारी अस्मि, , तेषां हि क्रियाकलाप-पुस्तकस्य अवधारणायाः विकासे च अपारं मूल्यम् अस्ति| भारते विद्यालयशिक्षायाः परिष्कारं कर्तुं प्रतिबद्धा एनसीईआरटी संस्था एतेषु पाठ्यपुस्तकेषु अधिकं परिष्कारं कर्तुं स्वस्य सर्वेषां हितधारकाणां समीक्षात्मकटिप्पणीनां परामर्शानां च प्रतीक्षां करिष्यति।

भारते विद्यालयशिक्षायाः परिष्कारं कर्तुं प्रतिबद्धा एनसीईआरटी संस्था एतेषु पाठ्यपुस्तकेषु अधिकं परिष्कारं कर्तुं स्वस्य सर्वेषां हितधारकाणां समीक्षात्मकटिप्पणीनां परामर्शानां च प्रतीक्षां करिष्यति।

27, जनवरी 2023
नवा दिल्ली

दिनेश प्रसाद सकलानी
निदेशकः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्

© NCERT not to be republished

विकासदलम्

परामर्शप्रदातारः-

दिनेश प्रसाद सकलनी, *निदेशक*, एनसीईआरटी, नई दिल्ली

मार्गदर्शनम्

शशिकला वंजरी, *प्राक्तनोपकुलपतिः*, एसएनडीटी महिला- विश्वविद्यालय, मुम्बई, महाराष्ट्र, 1999।

अध्यक्षा, पाठ्यक्रमपाठ्यपुस्तकविकास समिति

सुनीति संवाल, *प्रमुख*, डीईई, एनसीईआरटी, *सदस्य संयोजक*, पाठ्यक्रम एवं पाठ्यपुस्तक विकाससमितिः

योगदानकर्तारः

भरत धोकाई, *निदेशकः*, विद्यापीठम् , गांधीधाम, गुजरात

दिव्यांशुभाईदवे, *महानिदेशकः उपकुलपतिश्च*, बालविश्वविद्यालयः, गांधीनगरम्, गुजरात,

रोमिला सोनी, *सहायकप्रोफेसर*, डीईई, एनसीईआरटी, नवा दिल्ली

Romila Soni, *Associate Professor*, DEE, NCERT, New Delhi

समीक्षकाः

अनूपराजपूतः, *प्रमुखः*, प्रकाशनप्रभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नवदिल्ली

भारतीकौशिकः, *सहायकप्रोफेसर प्रमुखा* च, DICT & TD, CIET, NCERT

जोबीबालकृष्णनः, *अवरप्राथमिकविद्यालयशिक्षकः*, मल्ली, अट्टापाडी, केरलम्.

ज्योत्सना तिवारी, *प्रमुखा*, लैंगिकाध्ययनविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नवदिल्ली

के.मयूरी, *प्राध्यापिका* (सेवानिवृत्ता), मानवविकासपरिवाराध्ययनम्, सामुदायिकविज्ञानमहाविद्यालयः, पीजेटीएसएयू, हैदराबादम्

एम. सी. पन्तः, *प्राध्यापकः कुलपतिश्च*, एनआईईपीए, नवदिल्ली पद्मयादवः, प्रोफेसर, डीईई, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नवदिल्ली

रञ्जनाअरोड़ा, *प्रमुखा*, पाठ्यक्रमअध्ययनविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्

रीतासोनावतः, प्राक्तन *डीन*, गृहविज्ञानसङ्कायः, एसएनडीटी-महिला विश्वविद्यालयः, मुम्बई, महाराष्ट्रम्

सदस्यसंयोजिका

सुनीतिसंवालः, प्रमुखा, डीईई, राष्ट्रिय शैक्षिकानुसन्धान प्रशिक्षण परिषद्,, पाठ्यक्रम पाठ्य पुस्तक विकास समितिः

© NCERT not to be republished

आभारप्रकाशनम्

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद् (NCERT) अध्यक्षस्य तथा राष्ट्रियसञ्चालनसमितेः(NSC) सदस्यानां तथा शासिसमूहस्य सदस्यानां मार्गदर्शनं समर्थनं च कृतज्ञतापूर्वकं स्वीकरोति।

परिषदः अध्यक्षं तथा पाठ्यक्रमस्य एलटीएम समितेः सदस्येभ्यः च निरन्तरं समर्थनार्थं धन्यवादं व्याहरति।

परिषद् आनन्द — बालवाटिका कृते क्रियाकलापपुस्तकस्य विकासे सलवानपब्लिकस्कूलस्यगुरुग्रामस्य *पूर्वप्र मुखाध्यापिकायाः* मौश्मीबोसमहाभागायाः अथ च एचडीएफसीकनिष्ठविद्यालयगुरुग्रामस्य समन्वयिकायाः मोनिकासोढीमहाभागायः योगदानं साभारं स्वीकरोति।

परिषद् डीईई, राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः *शैक्षणिकपरामर्शदात्र्याः* दीक्षादीवानमहाभागायाः, दिल्लीविश्वविद्यालयस्य पीएचडीविदुष्याः प्रशिशिक्ष्वाः अमनदीपकौरमहाभागायाः च क्रियाकलापपुस्तकाय अन्तिमरूपप्रदानाय प्रदत्तं समर्थनं साभारं स्वीकरोति।

परिषदः निम्नलिखितानां योगदानस्य कृते अपि धन्यवादं करोति— राजीवपहुजाः, *ग्राफिकडिजाइनरः* (स्वतन्त्रकर्मी); मोहम्मदरकीबः, *रङ्गकलाकारः* (स्वतन्त्रकर्मी); रुबीना अंसारी, *ग्राफिककलाकर्त्री* (स्वतन्त्रकर्मिणी); सायनाअंसारी, *पेन्सिलकलाकर्त्री* (स्वतन्त्रकर्मिणी); विवेकमण्डलः, *ग्राफिकडिजाइनर* (अनुबंधात्मकः) राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्; चञ्चलरानी, *एलडीसी* (अनुबंधात्मिका) डीईई, राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्; अभिषेकपाण्डेयः, टङ्ककः, (अनुबंधात्मकः) डीईई, राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, एवं पवन कुमार, *डीटीपी ऑपरेटर* (अनुबंधात्मकः) डीईई, राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्।

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः प्रकाशनविभागस्य प्रयत्नाः अपि यथाविधि साभारं स्वीक्रियन्ते। परिषद् इल्मा नासिरस्य *सम्पादकस्य* (आनुबन्धिकस्य) ; कहकशा, *सहायकसम्पादकस्य* (अनुबंधात्मकस्य), तथा चञ्चलचौहानस्य, *सहायकसम्पादकस्य* (अनुबंधात्मकस्य) प्रतिलिपिसम्पादने बहुमूल्यं योगदानं चापि साभारं स्वीकरोति। राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः सुरेन्द्र कुमारस्य, *(प्रभारिणः) डीटीपी सेल;* मसिहुद्दीन, *डीटीपी संचालकस्य* (अनुबंधात्मकस्य), सचिनतंवरस्य, *डीटीपी संचालकस्य* (अनुबंधात्मकस्य), संस्कृतानिवादकर्तुः शशिपालशर्मणः(स्वतन्त्रकर्मिणः) च प्रयत्ना अपि साभारं स्वीक्रियन्ते।

© NCERT not to be republished

क्रियाकलाप-पुस्तकस्य विषये

आधारभूतचरणः, यस्मिन् ३ तः ८ वर्षाणां आयुवर्गस्य बालकाः समाविष्टाः सन्ति, तस्य महत्त्वं सर्वाधिकं भवति अथ च एषः एव अवधिः यदा व्यक्तेः जीवने अन्येभ्यः समयेभ्यः अपेक्षया युवमस्तिष्कस्य तीव्रगत्या विकासः भवति, स्वस्थमस्तिष्कस्य च विकासाय बालकानां विकासस्य सर्वेषां क्षेत्राणां आवश्यकतां पूरयन्तः सकारात्मकशिक्षणानुभवाः आवश्यकाः भवन्ति। सकारात्मकाः योजनाबद्धाः च अनुभवाः लघुबालानां भविष्ये शिक्षणस्य, तेषां स्वास्थ्यस्य, तेषां व्यवहारस्य, भविष्ये जीवने सफलतायाः च आधारं निर्मास्यन्ति। नित्यं क्रीडापूर्णानुभवाः बालस्य मस्तिष्कस्य आकारं ददति। *'आनन्द — बालवाटिकायाः क्रियाकलापपुस्तकम्'* इत्यस्मिन् दत्तानि अनुकरणीयकार्यपत्राणि (समग्रतः ९२) तदेव चित्रयन्ति।

अस्मिन् स्तरे बालकानां शिक्षणाय साहाय्यं प्रदातुं सर्वोत्तमः उपायः अस्ति यत् तेषां वयसः विकासस्तरस्य च अनुसारं 'सरलतः जटिलपर्यन्तं', 'परिचिततः अपरिचितपर्यन्तं', 'अमूर्तविचारेभ्यः साक्षादनुभवपर्यन्तम्' इत्याधारेण क्रीडा-आधारित-क्रियाकलापानाम् प्रस्तावो भवेत्। आयुषः विकासात्मकरूपेण च समुचितं क्रीडाधारितं क्रियाकलापं अनुभवं च प्रदातुं शिक्षकाणां प्रौढानां च भूमिका भवति। एते अनुभवाः वास्तविक, हस्तामलकवदनुभवरूपेण स्यात् यैः सह कार्यपत्रकाणि सहायकानु भवन्तु। उद्देश्यपूर्वकं योजनापूर्वकरचितानि कार्यपत्राणि बालकानां विभिन्नदक्षतानां अवगमनं प्राप्तुं तेषां आधारभूतकौशलं च सुदृढां कर्तुं साहाय्यं करिष्यन्ति।

कश्चिद् बालकः तदैव सर्वोत्तमरूपेण शिक्षते यदा शिक्षणे आनन्दः स्यात्, अतः किमपि कार्यं कुर्वद्भ्यः बालकेभ्यः स्वातन्त्र्यस्य आनम्यतायाश्च च प्रदानम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। *बालवाटिकायाः* कृते सुविकसितानि एकीकृतकार्यपत्राणि बालकेभ्यः अभ्यासस्य, चर्चायाः, कृत्वा शिक्षणस्य च माध्यमेन शिक्षितुं अवसरं ददति। एतत् पारम्परिकशिक्षक-नेतृत्वेन कक्षायाः अपेक्षया साक्षादनुभवानाम् उपयोगं (कार्यपत्राणां उपयोगात् पूर्वं) तथा स्थानीय-उपलब्ध-सामग्रीणां प्राकृतिक-संसाधनानाञ्च उपयोगं प्रवर्धयन्ति। एतानि कार्यपत्राणि बालकेभ्यः कक्षायां ज्ञातावधारणाभिः सह स्वस्य दृश्यस्मृतीनां संयोजनस्य अवसरं प्रदास्यन्ति अथ च पूर्वानुभवैः सह सम्बद्धतां कर्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेणी(ग्रेड-)स्तरस्य परिणामान् प्रदर्शयितुं विविधक्षमतायुक्तानां बालकानां कृते आनन्ददायकशिक्षणस्य अवसरान् प्रदातुं अनुकरणीयकार्यपत्राणि विकसितानि सन्ति। यथा नूतनशिक्षानीत्यां *(NEP 2020)* , शिक्षायाः ध्यानं केवलं सामग्रीं स्थानान्तरयितुं नैव अपितु योग्यतायाः विकासे एव भवेत्। नियमितरूपेण आधारभूतसाक्षरता, संख्याशास्त्रं च सह समीक्षात्मकचिन्तनस्य, समस्यानिराकरणस्य, सञ्चारकौशलस्य, सृजनशीलतायाः, सहानुभूतेः इत्यादीनां माध्यमेन बालानां मनसः पोषणं युगानुरूपा आवश्यकता अस्ति अथ च शिक्षण-शिक्षणसामग्रीणां परिकल्पने परिवर्तितदृष्टिकोणस्य आह्वानं क्रियते। *आधारभूतचरणस्य कृते राष्ट्रियपाठ्यक्रमरूपरेखा (NCF-FS 2022)* विकासस्य सर्वान् क्षेत्रान् समन्वयेन ग्रहीतुं महत् महत्त्वं ददाति अतः तस्यैव एकीकरणं मूलरूपेण स्थापितं अस्ति। 'पञ्चकोशाः' (यथा *एनसीएफ-एफएस* इत्यत्र उल्लिखितम्) बालकानां कृते शैक्षणिकसामग्रीणां दृश्यप्रतिमानां च रूपरेखां निर्मातुं केन्द्रे स्थापिता सन्ति, यैः शारीरिकविकासः *(अन्नमयकोशः),* जीवनशक्तिः *(प्राणमयकोशः),* भावनात्मकविकास *(मनोमयकोशः),* सञ्ज्ञानात्मकविकासः *(विज्ञानमयकोशः),* आनन्दः *(आनन्दमयकोशः),* इति सर्वेषां युगपत् ग्रहणं शक्यं स्यात्।

© NCERT not to be republished

एतानि कार्यपत्राणि बालकानां कृते विद्यालयसज्जतां प्रवर्धयिष्यन्ति तथा च सुनिश्चितं करिष्यन्ति यत् ते औपचारिकविद्यालयव्यवस्थायां प्रवेशार्थं मूलभूतभाषायाः आवश्यकानां संज्ञानात्मककौशलानां च विषये अवगताः स्युः। सुचारुसंक्रमणार्थं बालकैः पूर्वमेव कौशलस्य प्राप्तिः महत्त्वपूर्णा वर्त्तते, तद्धि तेषां वयसः अनुरूपं कार्यं कर्तुं सहायिका सेत्स्यति। एतानि कार्यपत्राणि बालकानां स्वस्थसुरक्षिताभ्यासानां विकासाय अभ्यासाय च, संवेदिधारणानां वर्धनाय, सौष्ठवसम्पन्नाम्यतायुक्तशरीरस्य निर्माणे, कलाभिश्च भावनात्मकबुद्धेः, तार्किकचिन्तनस्य, अभिव्यक्तेः च विकासे साहाय्यं करिष्यन्ति।

एतानि कार्यपत्राणि बालकानां सूक्ष्म-चालक-कौशलं, तार्किक-चिन्तनं, स्वयमेव विषयान् ज्ञातुं च साहाय्यं करिष्यन्ति। एतानि निदर्शनात्मकानि कार्यपत्राणि दक्षतासु आधारितानि सन्ति (यथा NCF-FS, 2022 इत्यस्मिन् प्रदत्ताः) अथ च एतेषु सम्मर्शप्रदविचाराः प्रश्नाः च सन्ति यान् कश्चित् शिक्षकः अथवा अभिभावकाः बालकान् तेषाम् अवगमनस्य आकलनाय प्रष्टुं शक्नुयुः।

कार्यपत्राणाम् उपयोगः केन विधिना करणीयः (शिक्षकेभ्यो वयस्केभ्यो वा)

- बालवाटिकायाः कृते कार्यपत्राणि (सर्वेषु पञ्चक्षेत्रेषु पोषणप्रदानि) एतादृशरीत्या परिकल्पितानि सन्ति यत् एतानि उपयोगाय सुलभतया पृथक्तया प्रयोक्तुं शक्यन्ते। कार्यपत्राणि क्रियाकलापपुस्तकात् निष्कास्य पश्चात् एकस्मिन् विभागे स्थापयितुं शक्यन्ते येन एतानि शिक्षकाणां अभिभावकानां वा कृते बालकार्यस्य आकलने अपि सहायकानि भविष्यन्ति। एतद्धि बालकेभ्यः कार्यं कर्तुं एकस्मिन् कार्यपत्रके ध्यानं च दातुं साहाय्यं सेत्स्यति इतरकार्यपत्रकक्रियाभिश्च ते विचलिताः न भविष्यन्ति।
- विभिन्नक्षेत्रेषु समग्रशिक्षणं सुनिश्चेतुं सदृशकार्यपत्रकाणि निर्मातुं शक्यन्ते।
- कार्यपत्राणि उदाहरणरूपेण ग्रहीतुं शक्यन्ते शिक्षकाश्च अवधारणानां आधारेण समधिकान् अभ्यासान् निर्मातुं शक्नुवन्ति। यथा हि - दत्ते कार्यपत्रके वस्तूनां संख्यां न्यूनीकरणं, भिन्नाकृतीनां च ग्रहणम् इत्यादिभिः परिवर्तनं कर्तुं शक्यते।
- स्थानीयसंसाधनानाम् सामग्रीनां च उपयोगः कर्तव्यः कार्यपत्रकाणां उपयोगाच्च पूर्वं यत्र सम्भवं तत्र प्रकृतेः अवधारणानां परिचयो दातव्यः, उदाहरणार्थं पत्रैः सह प्रतिमानं निर्मातुं, शुष्कपुष्पैः, शाखाखण्डैर्वा इत्यादिभिः सह *रङ्गोली* निर्माणम्।
- स्वक्षेत्रानुसारं वास्तविकं स्थूलपदार्थान्, कथाः, उदाहरणानि च उपयुज्य बालस्य जीवनेन सह सम्बद्धतां प्राप्तुं तानि सन्दर्भरूपेण स्थापनीयानि। यथा, लोककथाः, प्रादेशिकं छन्दो गीतं वा योजयित्वा, पशूनां विषये कार्यपत्रस्य साधनात् पूर्वं बालकाः स्वपरिवेशे जन्तुशालायां वा दृश्यमानानां पशूनां, स्वगृहे पालितप्राणिनाम् इत्यादीनां विषये प्रष्टव्याः, येन बालकाः स्वस्य साक्षादनुभवं शिक्षणेन सह सम्बद्धं कर्तुं शक्नुयुः।
- चर्चायाः समये वा कक्षायां प्रदर्शनं कुर्वतां बालकानाम् अवलोकनपूर्वकं शिक्षणस्य च अन्तरालानाम् अभिज्ञानपूर्वकं च सौविध्यप्रदानेन, कार्यपत्राणि बालकस्य क्रियाकलापस्य अन्ते बालस्य कार्यप्रदर्शनस्य आकलनं कर्तुं रचनात्मकरूपेण न तु औपचारिकरूपेण समग्ररूपेण मूल्याङ्कनं कर्तुं शिक्षकस्य सहायतां करिष्यन्ति।
- कार्यपत्रकाणां रचनायै सृजनशीलता स्वातन्त्र्यं च पोषणाये, अन्वेषणं, हस्तगतानुभवाः च एतदर्थम् अनुमन्यन्ते। बालकाः अवधारणाः परितः स्वविचारान् निर्मातुम् अर्हन्ति। प्रत्येकस्मै बालकाय स्वगत्या कार्यं कर्तुमनुमतिर्दातव्या।
- एकाम् अन्तःक्रियाशालिनीं कक्षां निर्माय सामाजिक-भावनात्मको विकासः प्रोन्नेतव्यः तथा च यथासम्भवं बालात्-बालं बालाच्च शिक्षकं अन्तःक्रियायाः प्रवर्धनं करणीयम्।

© NCERT not to be republished

- बालकानां कृते बालानुकूल-प्रशंसनीय-सकारात्मक-शब्दानां प्रयोगं कृत्वा ते दृश्यन्ते श्रूयन्ते चेति तेभ्योनुभवितुं दीयताम् , उदाहरणार्थं कक्षायाः भित्तिषु, *बालवाटिका*-कक्षानां *बहिरङ्गणे* वा इत्यादिषु स्थलेषु बालकैः निर्मितानि रेखाचित्राणां, कोलाज इति च चित्रमिश्राणां वा प्रस्तुतिः करणीया।
- विशेषावाश्यकतायुतबालानां कृते एतेषां कार्यपत्रकाणां विशेषप्रावधानं अनुकूलितसंस्करणं च सुनिश्चितं करणीयम्, उदाहरणार्थं, येषां बालानाम् लेखनसाधनानि धारयितुं समस्या भवति तेभ्यः प्रैषमुद्राणां प्रयोगं कर्तुं अनुमतिः दातव्या, दृष्टिबाधितबालानां कृते चित्राणां श्रव्यवर्णनं प्रदातव्यम् इत्यादयः।
- सकारात्मकाभ्यासान् विकसितुं बालकाः स्वस्य वस्तूनि निर्दिष्टस्थाने स्थापयितुं प्रोत्साहनीयाः। अपि च, कार्यपत्रकं पूर्णं कृत्वा प्रयुक्तानि वस्तूनि (रङ्गानि, तूलिकाः, खण्डाः इत्यादीनि) पुनः स्थापयितुं वदन्तु।
- एकस्मात् क्रियाकलापात् अन्यं प्रति संक्रमणकाले बालगीतानां पुनरावृत्तिः प्रवर्तनीया यदा च स सम्भवं स्यात् तदा समन्वयं शरीरस्य मार्दवं गतिं च सुनिश्चेतुं नृत्यक्रियाश्च समावेशनीयाः।

अत्र प्रदत्तानां कार्यपत्राणाम् उद्देश्यं शिक्षकेभ्यः अभिभावकेभ्यो वा केषाञ्चन अनुकरणीयविचाराणां प्रदानम् अस्ति, एतच्च कथमपि सम्पूर्णतया वा कार्यपुस्तिकारूपेण कार्यत्वेन सहायि नैवास्ति। बालकानां सन्दर्भस्य आवश्यकतायाः च आधारेण कार्यपत्रकस्य कल्पनां, योजयितुं, त्यक्तुं वा स्वतन्त्रता दीयते। एतैः कार्यपत्रैः क्रियाकलापेषु आनन्दस्य भावः सृष्टं भवेद् इति दृष्ट्या गृहस्य कक्षायाः च शब्दावलीनां मध्ये कश्चित् सम्बन्धः स्थापनीयः।

❄ ❄ ❄

© NCERT not to be republished

not to be republished © NCERT

कार्यपत्रैः सह सहायता

कार्यपत्रकाणि सामादधतां बालकानां साहाय्यार्थं शिक्षकाणां कृते निम्नलिखितटिप्पण्यः सन्ति; तथापि बालकानाम् आवश्यकतानां रुचीनां च आधारेण एतासु परिवर्तनं भवितुम् अर्हति। प्रत्येकं कार्यपत्रकस्य परिधिः निश्चितरूपेण वा प्रतिमानेन वा अस्ति। एकदा बालकः कार्यपत्रकं सम्पन्नं करोति तदा बालकः तत्परिधौ प्रारूपं प्रतिमानं वा पूर्णं कर्तुं प्रोत्साहयितुं शक्यते।

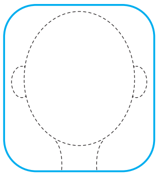

क्रियाकलापः 1: मम चित्रचतुष्कोणपरिधिः

बालकाः स्वस्य मुखस्य विभिन्नभागानाम् आरेखणं कर्तुं तेषु च रङ्गविधानं कर्तुं प्रोत्साहनीयाः। पश्चात् ते चित्रस्य क्रेयॉन् इतिरङ्गलेखनीनाम् उपयोगेन दत्तं प्रतिमानं पूर्तिं नीत्वा स्वचित्रस्य फ्रेम इति चतुष्कोणीयपरिधिं निर्मातुं वक्तव्याः।

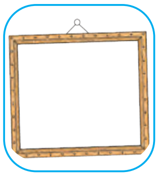

क्रियाकलापः 2: मम विषये सर्वम्!

बालकेभ्यः स्वस्य परिवारस्य विषये च वक्तुम् अवसरो दातव्यः। बालकाः प्रदत्ते स्थाने स्वपरिवारस्य छायाचित्रं स्थापयितुं प्रोक्तव्याः। ततः बालकाः स्वस्य रेखाङ्कनं कर्तुं प्रियं रङ्गं पूरयितुं वा प्रोत्साहनीयाः, प्रदत्ते स्थाने ते स्वस्य प्रियायाः आकृतेः आरेखणं कुर्वन्तु। बालाः साभिनयं 'मम वर्णनम्' आलक्ष्य बालगीतं गायन्तु।

क्रियाकलापः 3: आत्म-बोधः

बालकाः परिवारस्य अङ्गभूताः सन्ति, प्रत्येकं सदस्यश्च स्वकुटुम्बे भिन्नां भूमिकां निर्वहति इति धारणामधिगन्तुं तेषां साहाय्यं करणीयम्,। बालकैः सह तेषां पारिवारिकमूल्यानां परम्पराणां च अनुसरणं कथं करणीयम् इति विषये चर्चा करणीयम्।

क्रियाकलापः 4: मम परिवारो मम मित्राणि च

बालकाः चित्रं अवलोक्य तस्य विषये चर्चां कुर्वन्तु। यथा — "चित्रे किं भवति?" यदा बालकाः चित्रं अवलोकितवन्तः, तदा ते तस्य विषये विस्तरेण वदन्तु। ततः बालकेभ्यः पूर्वानुमानप्रश्नाः प्रष्टव्याः यथा— "किं त्वम् अपि मातापितृभ्यां सह कस्यचित् गृहं गच्छसि ? कस्यचित् गृहं गच्छन् कथं अभिनन्दसि। तुभ्यं कस्य गृहं गन्तुं अधिकं

© NCERT not to be republished

रोचते? यदि कश्चित् त्वां परिचयं दातुं पृच्छति तर्हि त्वं किं वदिष्यसि? 'बालिका अतिथिभ्यः किं वदति' इति त्वया विचार्यते?" इत्यादि। भवान् भिन्नविषयेषु समानं चित्रपठनस्फारितपत्रं सज्जीकर्तुं शक्नोति। चित्रपठनानन्तरं बालकाः अतिथिसङ्ख्यां, चित्रे कुलव्यक्तिसङ्ख्यां गणयितुं, वस्त्रस्य समानं प्रतिमानं च चिन्तयितुं प्रोक्तव्याः।

क्रियाकलापः 5: सदृशं पदार्थम् अभिजानीहि

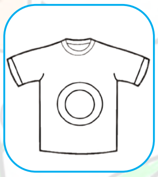

बालकाः प्रत्येकं पङ्क्तौ वस्तूनां अभिज्ञानं कृत्वा नामोच्चारणं कुर्वन्तु। ततः वामपेटिकायां प्रदत्तचित्रेण सङ्गतं चित्रं अन्विष्य तस्मिन् रङ्गलेपं कर्तुं वक्तव्यम्। बालकाः बिन्दुभिः रचितरेखासु समानरङ्गस्य उपयोगेन अनुकृत्यारेखणं कर्तुं प्रोक्तव्याः।

क्रियाकलापः 6: खगः प्रपूरणीयः

कार्यपत्रे पक्षिणः आकृतिः अस्ति। बालकाः बिन्दून् संयोजयित्वा पक्षिणं सम्पूर्णं कृत्वा तस्मिन् रङ्गारोपणं कुर्वन्तु अथवा कर्गदात् आकृतिं विदीर्य तां श्लिष्टां कुर्वन्तु। 'पक्षी' इति शब्दस्य आरम्भिकध्वनिं वक्तुं प्रोत्साहयन्तु— (यथा शुकस्य कृते शु) तथा च तेषां परिसरे ते यान् सामान्यपक्षिणः पश्यन्ति तेषां नामोच्चारणं कर्तुं वक्तव्याः।

क्रियाकलापः 7: मम पञ्चेन्द्रियाणि

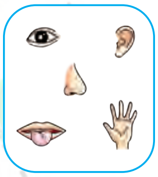

बालकः प्रत्येकं पङ्क्तौ वस्तूनि अभिजानातु ततः दक्षिणमञ्जूषायां तेषाम् इन्द्रियाङ्गैः सह मेलनं करोतु। बालकः इन्द्रियाङ्गविषये वक्तुं , इन्द्रियाङ्गविषये गीतं गातुं वा प्रोत्साहनीयः।

क्रियाकलापः 8: मम च विद्यालयस्य च स्वच्छता

स्वस्य परिवेशस्य च स्वच्छतायाः रक्षणं तथा महत्त्वपूर्णं यथा वयं कीटाणुरहिताः भवेम अस्मान् परितः सर्वं सुन्दरं दृश्यं भवेद्, इति अवगन्तुं बालकस्य साहाय्यं करणीयम्। कक्षायां विद्यालये च सर्वं कथं स्वच्छं व्यवस्थितं च भवेत् इति विषये बालकैः सह सम्भाषणं कुर्वन्तु। शरीरस्य, विद्यालयस्य च शोधनार्थं प्रयुक्तानि समुचितवस्तूनाम् उपरि दत्तेन चित्रद्वयेन सह सङ्गतिं बालः करोतु।

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 9: Animals and Birds Around Me

कक्षायां बालकैः सह 'मैं तो सो रही थी' इति गीतं गानीयम्। गीतान्तर्गतं पशूनां पक्षिणां च नाम्नां ध्वनीनां च संयोजनपूर्वकं गीतमग्रे प्रवर्तेत एवं बालकाः प्रोत्साहनीयः। पशूनां पक्षिणां वा फ्लैशकार्डपत्राणां काष्ठपुत्तलिकानां सुलभतया उपलब्धसामग्रीभिः निर्माणे बालकाः सम्मिलिताः करणीयाः, पशुफ्लैशकार्डपत्राणि काष्ठपुत्तलिकां वा उपयुज्य कथां वा गीतं वा ते निर्मातुम् अर्हन्ति।

क्रियाकलापः 10: I Have Feelings

अस्माकं सर्वेषां भावनाः भवन्ति इति अवगन्तुं बालकस्य साहाय्यं कुर्वन्तु, परन्तु अस्माकं भावनाभिः सह सहनशीलतां धारणस्य शिक्षणम् आवश्यकं महत्त्वपूर्णम् च अस्ति। ततः बालकः समानाभिव्यक्तिभिः सह उचितमुखैः सह भावनानां सङ्गतिं कर्तुं प्रोक्तव्यः। केचन तादृशाः कार्यकलापाः कुर्वन्तु यैः तेषां भावनानां सामुख्यं कर्तुं शिक्षायं साहाय्यं भवेत्।

क्रियाकलापः 11: स्वास्थ्यरक्षकानि खाद्यानि

स्वास्थ्यप्रदस्य अस्वास्थ्यकारकस्य च आहारस्य अभ्यासेषु चर्चां कुर्वन्तु। बालकाः प्रत्येकं खाद्यपदार्थम् अभिज्ञातुं नामोच्चारणं कर्तुं प्रोत्साहनीयाः। बालकाः प्रष्टव्याः यत् ते एकस्मिन् दिने बहुधा किं खादन्ति। ततः प्रत्येकं पङ्क्तौ स्वस्थभोजनं वृत्तेन परिधिगतं कर्तुं बालको वक्तव्यः।

क्रियाकलापः 12: पशवो यथा मया ज्ञाताः

बालकाः स्वसमीपस्थान् यान् पशून् जानन्ति ये च तैः दृष्टाः तेषां विषये ते कथयन्तु। बालकः प्रत्येकं पशुम् अभिज्ञाय नाम चोक्त्वा तस्य ध्वनिं करोतु। ततः, बालकः प्रत्येकं पशौ तर्जनीं स्थापयित्वा तस्य नाम्नः आरम्भिकम् वर्णं वदेत्। पीतबिन्दुतः पशूनाम् अनुरेखणम् आरभ्य, बाणचिह्नम् अनुसृत्य रक्तबिन्दुं यावत् समाप्तुं वक्तव्यम्। बालकाः बिन्दुसंयोगं कुर्वन्तः पशूनां भोजनं समीक्षितुं प्रोत्साहयन्तु, सिंहाय किं खादितुम् रोचते इति चिन्तयन्तु।

क्रियाकलापः 13: विषमं विज्ञाय पृथक्करणीयः

बालकाः प्रत्येकपङ्क्तौ चित्राणाम् अभिज्ञानं नामकथनं च कुर्वन्तु तथा च प्रत्येकं पङ्क्तौ विषमं बहिः कृत्वा ततः बिन्दुरेखाभिः अनुरेखणं कर्तुं वक्तव्याः।

© NCERT not to be republished

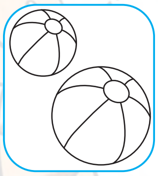

क्रियाकलापः 14: बृहत् लघु वा वस्तु

बालकाः बृहल्लघु-वस्तूनाम्, यथा बृहत्-लघु-छत्र-कन्दुकेत्यादीनां अभिज्ञानं कृत्वा नामकथनं कुर्वन्तु। ततः ते बृहत् वस्तु रक्तवर्णेन, लघु वस्तु च नीलवर्णेन आरेखयितुं प्रोत्साहनीयाः।

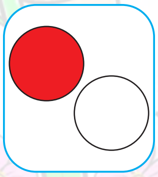

क्रियाकलापः 15: आकृतिमेलनं क्रियताम्

रेखास्थापनेन बालकाः आकृतीनाम् अभिज्ञानं कृत्वा मेलनं कर्तुं प्रोत्साहनीयाः। पश्चात् तेषां प्रियं रङ्गपत्रं विदार्य आकृतौ श्लेष्टुं वक्तव्यम्।

क्रियाकलापः 16: मया ज्ञाताः पशवः

बालकाः स्वसमीपस्थान् यान् पशून् जानन्ति ये च तैः दृष्टाः तेषां विषये कथयन्तु। बालकः प्रत्येकं पशुम् अभिज्ञाय नामकथनं कृत्वा सदृशान् ध्वनीन् करोतु। ततः, बालकः प्रत्येकं पशौ तर्जनीं स्थापयित्वा तस्य नाम्नः आरम्भिकम् अक्षरं वक्तुं वदतु। पीतबिन्दुतः पशूनां अनुसन्धानं आरभ्य, बाणचिह्नम् अनुसृत्य रक्तबिन्दौ समापयेत्। बालकाः बिन्दुसंयोगं कुर्वन्तः पशूनां भोजनं अवलोकयितुं प्रोत्साहनीयाः, सिंहाय किं खादितुम् रोचते इति ते चिन्तयन्तु।

क्रियाकलापः 17: यद्-यत् मया क्रियते विद्यालयं गमनात् प्राक्

बालकाः चित्राणि पश्यन्तु, चित्राणि च सम्यक् क्रमेण संख्याक्रमे स्थापयन्तु। प्रत्येकं चित्रे क्रियायाः वर्णनं कर्तुं तान् पृच्छन्तु। अन्तिमायां मञ्जूषायां स्वविद्यालयस्य चित्रणं कर्तुं तान् प्रोत्साहयन्तु। भवन्तः बालकान् प्रत्येकं चित्रं छोटयित्वा सम्यक् क्रमेण व्यवस्थां कृत्वा व्यवस्थायाः वर्णनं कर्तुं वक्तुं शक्नुवन्ति।

क्रियाकलापः 18: मम प्रियो भोज्यपदार्थः

बालकैः साभिनयं गीतगायनं कर्तुं साहाय्यं कुर्वन्तु। तेषां प्रियभोजनस्य विषये चर्चां कुर्वन्तु तथा च 'स्वस्थभोजनम्' इति विषये पूर्वं १८, १९ चेति कृताभ्यां कार्यपत्रकाभ्यां सह सम्बद्धं कुर्वन्तु। वनस्पतयः अस्मान् कथं साहाय्यं कुर्वन्ति, वनस्पतिभ्यः किं भोजनं प्राप्नुमः इत्यादि विषये चर्चां कुर्वन्तु।

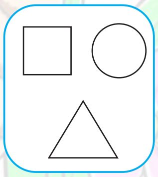

क्रियाकलापः 19: आकृतयः रङ्गयन्तु

बालकान् प्रति कार्यपत्रं व्याख्यातव्यम्। निर्देशेषु यथा उक्तं तथा आकृतीः चिन्तयित्वा नामकथनं कृत्वा आकृतीनां रञ्जनं कर्तुं प्रोत्साहयन्तु। ते सर्वान् त्रिकोणान पीतवर्णेन, वर्गान् हरितवर्णेन, वृत्तानि नीलवर्णेन च रञ्जयन्तु।

© NCERT not to be republished

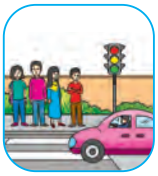

क्रियाकलापः 20: सुरक्षितो वर्तस्व

सुरक्षिता असुरक्षिताः च परिस्थितीः अवगन्तुं बालकानां साहाय्यं कुर्वन्तु, एतादृश्यां परिस्थितौ तेषां किं कर्तव्यमिति चर्चां कुर्वन्तु। सावधानतापूर्वकं तान् न भयभीतान् कुर्वन्तु। प्रत्येकं बालकः आत्मानं विशेषं अनुभवतु, ते अवगच्छन्तु यत् तेषां सुरक्षितं रक्षितं च अनुभवितुं अधिकारः अस्ति। ते कथं स्वं सुरक्षितं स्थापयितुं शक्नुवन्ति इति अपि चर्चां कुर्वन्तु। तैः विविधाः हेल्पलाइन इति सहायतादूरभाषसङ्ख्याः ज्ञातव्याः। अस्मिन् कार्यपत्रके चित्राणि अवलोक्य ते चित्रानुसारं सुरक्षितम् असुरक्षितं चेति चिह्नीकर्तुं वदन्तु।

क्रियाकलापः 21: ज्ञात्वा वृत्तपरिध्यन्तःकरणीयम्

बालकाः चित्रद्वयं अवलोकयन्तु। चित्रयोः भेदं ज्ञात्वा भेदं वृत्तपरिध्यन्तरे कर्तुं पृच्छन्तु। भवन्तः बालकानां कृते भिन्नविषयेषु समानानि कार्यपत्राणि सज्जीकर्तुं शक्नुवन्ति।

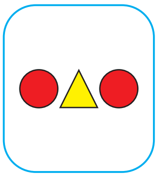

क्रियाकलापः 22: आकृत्यभिज्ञानपूर्वकं आकृत्यां रञ्जनम्

बालकाः विभिन्नाकृतीः पश्यन्तु , आकृतिषु रङ्गान् पूरयन्तु च। तान् आकृतिं वर्णयितुं प्रोत्साहयन्तु यथा सेवफलम्- कदली- सेवफलम्- कदली पुनः सेवफलम् इत्यादि।

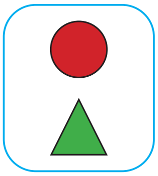

क्रियाकलापः 23: आकृतिभिः रचय

कार्यपत्रकस्य उपरि कतिपया आकृतयः रेखाङ्किताः। एतासाम् आकृतीनां उपयोगेन बालकान् चित्राणि, पत्राङ्कनं प्रतिमानं वा निर्मातुं प्रोत्साहयन्तु। पश्चात् तान् स्वस्य प्रतिमानं, पत्राङ्कनम् आकृतिं वा वर्णयितुं वदन्तु।

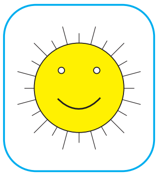

क्रियाकलापः 24: मम सृजनात्मकानि वृत्तानि

कार्यपत्रके षड् वृत्तानां आरेखणानि सन्ति, बालकाः च दत्तवृत्तेभ्यः यथारुचि किमपि निर्मातुं प्रोत्साहिताः स्युः। एकं वृत्तम् उदाहरणरूपेण दत्तम्।

क्रियाकलापः 25: मम क्रीडनकानि (चित्रपठनम्)

बालकाः चित्रम् अवलोक्य तस्य विषये चर्चां कुर्वन्तु। भवान् चित्रमाधृत्य कामपि कथां रचयितुं शक्नोति। बालकान् क्रीडापदार्थानाम् अभिज्ञानं नामकथनं च कर्तुं, गणयितुं, तेषां क्रीडनकानां नामकरणं कर्तुं च वदन्तु, यैः सह ते क्रीडन्ति इत्यादि। प्रकृतौ तेषां परितः सुलभतया उपलब्धानां निःशुल्कसामग्रीणां वा सामग्रीनां वा उपयोगेन क्रीडनकस्य निर्माणे च तान् सम्मिलितं कुर्वन्तु।

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 26: मम चित्रमिश्रम्

बालकाः बालानुकूल-कर्तनी-प्रयोगेन पुरातन-पत्रिकाभ्यः/पत्रिकाभ्यः शरीर-विषाणुराहित्य-स्वच्छता-सम्बद्धानि स्वस्य प्रियचित्रं छोटयन्तु। एतानि दत्तमञ्जूषायां कोलाज इति चित्रमिश्ररूपेण संश्लेषयन्तु इति तान् वदन्तु। बालकान् स्वकीयेन प्रकारेण चित्रमिश्रस्य चित्राणां विषये कतिपयानि पङ्क्तीः लेखितुं प्रोत्साहयन्तु।

क्रियाकलापः 27: माम् अभितः पशवः खगाश्च

कक्षायां बालकैः सह 'chirp-chirp says the bird' इति कवितां साभिनयं पठन्तु। बालकान् पशुपक्षिणां नामानि ध्वनीन् च योजयित्वा बालगीतानि निरन्तरं रचयितुं प्रोत्साहयन्तु। बालकान् पशूनां वा पक्षिणां वा फ्लैशकार्डपत्राणां काष्ठपुत्तलिकानां वा सुलभतया उपलब्धसामग्रीभिः निर्माणे तथा च पशुफ्लैशकार्डपत्रकैः काष्ठपुत्तलिकाभिः वा कथाः वा गीतानि वा निर्मातुम् सम्मिलितान् कुर्वन्तु।

क्रियाकलापः 28: लयात्मकशब्दमेलनं कुरुत

बालकाः चित्राणि अवलोकयन्तु, तेषां नामकथनं कुर्वन्तु, रेखाचित्रणं कृत्वा परस्परं अन्तिमाक्षरसाम्येन गीतरचनां कुर्वन्तः चित्राणां नाम्नां मेलनं कुर्वन्तु।

क्रियाकलापः 29: वर्णान्तसाम्यशब्दाः

बालकाः चित्राणाम् अवलोकनं कृत्वा नामकरणं कुर्वन्तु चर्चां च कुर्वन्तु यत् तेषां नामानि परस्परं कथं वर्णान्तसाम्यं दधति— फल-नल, जग-टब इत्यादयः। चित्राणां नाम वर्णान्तसाम्ययुक्तं भवति चेत् प्रसन्नमुखाङ्कनेन वर्णयितुं वदन्तु तथा च यदि तानि वर्णान्तसाम्ययुक्तानि न सन्ति तर्हि विषण्णमुखाङ्कनेन वर्णयन्तु।.

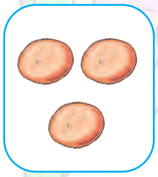

क्रियाकलापः 30: पदार्थानां गणना (सङ्ख्या 1–10)

बालकाः पदार्थानां सङ्ख्यां अवलोक्य गणयन्तु, प्रत्येकस्मिन् मञ्जूषायां यथा निर्देशितं तथैव सङ्ख्यानुसारं पदार्थं परितः वृत्तपरिधिं कुर्वन्तु, यथा, '१० *रोटिकाः* परिवेष्टय — इत्युक्ते बालकः केवलं १० *रोटिकाः* परितः एव वृत्तं कर्तुं अपेक्षितः इत्यादि।

क्रियाकलापः 31: चक्रव्यूहः

बालकाः तर्जन्या चक्रव्यूहस्य/कुटिलमार्गस्य अनुसन्धानं कुर्वन्तु, स्वगावं सियायाः गोशालां नेतुम् अपि साहाय्यं कुर्वन्तु। ततः ते प्रोक्तव्याः यत् ते स्थूलरङ्गलेखन्या उपयोगेन चक्रव्यूहे रेखया अनुसन्धानं कृत्वा आरेखयन्तु सियायाः सहायतां च कुर्वन्तु यत् सा स्वगावं गोशालां नेतुं समर्था भवेत्।

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 32: बृहत्तमो लघुतमश्च

बालकान् बृहत्तमे पदार्थे रक्तवर्णीयं कर्गदं, लघुतमे च पदार्थे पीतवर्णीयं कर्गदं कर्त्तयित्वा संश्लेष्टुम् वदन्तु।

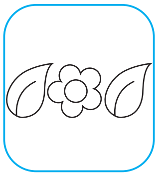

क्रियाकलापः 33: प्रतिमानम् अनुसर

बालकाः प्रतिमानं पश्यन्तु, तद् वर्णयन्तु, दत्ते रिक्तस्थाने समानं प्रतिरूपं अनुसरन्तु।

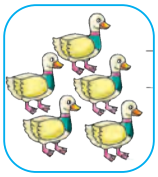

क्रियाकलापः 34 , 35 च : आलिख्य समुचितसङ्ख्याम् अधिगच्छ

बालकाः गणयन्तु, अङ्गुल्या मार्गस्य अनुरेखणस्य च अभ्यासं कुर्वन्तु। ततः दत्तमार्गे रेखाम् आलिख्य सम्यक् वृत्तसङ्ख्यायाः सह मेलनं कुर्वन्तु।

क्रियाकलापः 36: कृमिप्रपूरणम्

प्रत्येकं पङ्क्तौ कैटरपिलर इति कृमिं पूर्णं कर्तुं बालकाः अपेक्षितसङ्ख्यायां वृत्तानि रचयन्तु। अभ्यासार्थं वयं सदृशं कार्यपत्रकं प्रदातुं शक्नुमः, यथा रेलयाने अपेक्षितसङ्ख्यायाम् उपयानानि समायोज्यन्ते, इत्यादिविधिना।

क्रियाकलापः 37: सिंहो मूषकश्च

कथापत्रकाणि दर्शयित्वा बालकान् कथां कथयन्तु। प्रश्नान् पृच्छन्तु यथा — एषा कथा कस्य विषये अस्ति ? कथा कुत्र अभवत् ? कथायां का समस्या आसीत् ? चित्रेषु भवन्तः कान् पशून् पश्यन्ति ? कथायां भवद्भ्यः किं रोचते ? कथायाः अन्यत् शीर्षकं दातुं शक्नुवन्ति वा ? ततः तान् प्रोत्साहयन्तु यत् ते कथापत्राणि बिन्दुरेखाभिः (बाल-अनुकूल-कर्तनी-प्रयोगेन) छित्त्वा सम्यक् क्रमेण व्यवस्थित्य स्वशब्देषु कथां पुनः कथयन्तु।

क्रियाकलापः 38: व्याधः कपोताश्च

बालकाः कथापत्राणि पठित्वा चर्चां कुर्वन्तु — "कथा कस्मिन् विषये अस्ति? कथा कुत्र अभवत् ? कथायां का समस्या आसीत् ? जालात् बहिः गन्तुं पक्षिणः किं कृतवन्तः? कथापत्रेषु कः पक्षी दर्शितः ? अन्येषां तेषां पक्षिणां नामकथनं कुर्वन्तु यान् भवन्तः स्वपरिवेशे पश्यन्ति इत्यादिप्रश्नैः।

© NCERT not to be republished

ततः बालकान् प्रत्येकस्मिन् कथापत्रे कपोतानां संख्यां गणयितुं वदन्तु। बालकान् कथापत्राणि बिन्दुरेखाभिः (बालानुकूलकर्तन्या उपयोगेन) छित्त्वा कथापत्राणि सम्यक् क्रमेण व्यवस्थित्य स्वशब्देषु कथां पुनः कथयितुं प्रोत्साहयन्तु। पश्चात् बालकेभ्यः 'एक चिड़ा अनेक चिड़ियाँ' इति लोकप्रियगीतस्य परिचयो दीयताम्।

क्रियाकलापः 39: सर्वथा उचिताकारः

बालकः चित्राणि तेषाम् आकारानुसारं ‘बृहत्’, ‘मध्यम’, ‘लघु’ इति चिनोतु, नामचिटिकारोपणं च करोतु। भवान् दत्तचित्रेषु कथां निर्मातुम् अर्हति अथवा बालकान् तादृशीं कथां निर्मातुम् कथयतु यस्यां ते गणितीयशब्दकोशस्य उपयोगं कुर्वन्तु, यथा बृहत्-बृहत्तरं-बृहत्तमं, लघु-लघुतरं-लघुतमम् इत्यादि। ततः बालानुकूल-कर्तनी-प्रयोगेण बालकाः बिन्दु-रेखाभिः चित्राणि छित्त्वा समुचितस्थाने संश्लेषयन्तु, यथा मध्यम-पुत्तलिकायाः अधः मध्यम-पात्रस्य संश्लेषणम् इत्यादिक्रमेण।

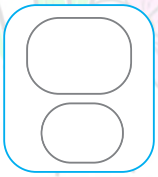

क्रियाकलापः 40: बृहल्लघु च

बालकाः दत्ते रिक्तस्थाने बृहत् लघु वा आकारं (पुराणपत्रिकाभ्यः वा वृत्तपत्रेभ्यः वा कर्तितानि) संश्लेषयन्तु इति ते प्रोक्तव्याः।

क्रियाकलापः 41: रक्तदुर्गः

स्वातन्त्र्यदिवसस्य विषये चर्चां कुर्वन्तु — अस्माकं राष्ट्रियपर्वणः महत्त्वमालक्ष्य च। ततो बालकः राष्ट्रध्वजं रक्तदुर्गं च वर्णयतु।

क्रियाकलापः 42: अपरेषु दयाभावः

वृत्तसमयमालक्ष्य चर्चां कुर्वन्तु, पशूनां प्रति सदैव कथमस्माभिः व्यवहारः कर्तव्यः इति विषये चर्चां कुर्वन्तु। अस्माभिः स्वकर्मसु दयालुभिर्भाव्यम्। बालाः साभिनयं कविताः पठन्तु। पशूनां विषये कथां उच्चैः पठन्तु। बालकान् कर्गदस्य ‘मत्स्यं’ निर्मातुं साहाय्यं कुर्वन्तु तथा च दत्ते स्थाने मत्स्यं ते संश्लेषयन्तु। मत्स्यारेखणम् अपि कर्तुं ते शक्नुवन्ति।

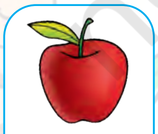

सेवफलम्

क्रियाकलापः 43: स्वास्थ्यप्रदानि भोज्यानि

स्वास्थ्यप्रदस्य स्वास्थ्यहानिकरस्य च आहारस्य अभ्यासान् आलक्ष्य चर्चां कुर्वन्तु। बालकान् प्रत्येकं खाद्यपदार्थं चिन्तयित्वा नामकथनं कर्तुं प्रोत्साहयन्तु। बालकान् पृच्छन्तु यत् ते एकस्मिन् दिने बहुधा किं खादन्ति। ततः बालकं प्रत्येकं पङ्क्तौ स्वास्थ्यप्रदस्यभोजनं वृत्तपरिधौ कर्तुं वदन्तु।

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 44 and 45: At the Playground (चित्रपठनम्)

बालकाः क्रीडाङ्गणस्य चित्रं दृष्ट्वा तस्मिन् किं भवति इत्यालक्ष्य चर्चा करणीया। सृजनात्मकाः समीक्षात्मकचिन्तनप्रश्नाः प्रष्टव्याः, कार्यपत्रके केचन उदाहरणानि दत्तानि सन्ति। बालकान् समीपस्थं उद्यानं नीत्वा निःशुल्कं बहिः क्रीडां आनन्दग्रहणावसरो दातव्यः। पतितपत्राणि, पुष्पाणि इत्यादीनि संग्रहीतुं वक्तव्यं, कक्षायां क्रमणं, प्रतिरूपनिर्माणं च कृत्वा प्रदर्शन-कथन-क्रियाकलापादीन् कुर्वन्तु इति कथनीयम्। पश्चात् बालकाः तैः प्राप्तानां वस्तूनाम् अथवा संग्रहाणां उपयोगं कृत्वा कोलाज इति मिश्रचित्रणं रचयित्वा पत्रमुद्रणं, पुष्पमुद्रणं, इत्यादीनि कुर्वन्तु।.

क्रियाकलापः 46: मम 10 गुब्बाराक्रीडनकानि

मीनायाः रवेश्च विषये कथां रचयतु। बालकान् कथयतु यत् एकदा उभौ कथं विविधरङ्गैः गुब्बारा इति क्रीडनकैः क्रीडितुम् इच्छतः आस्ताम्। बालकाः कथायां स्वकल्पनां योजयन्तु, कथायै शीर्षकं च ददतु। ततः तान् गुब्बाराक्रीडनकानि गणयितुं वदन्तु, तेषु रङ्गलेपनं कुर्वन्तु, ततः प्रत्येकं क्रीडनकेन सह एकं सूत्रं योजयित्वा प्रथमक्रीडनकगुच्छं मीनाहस्ते द्वितीयं क्रीडनकगुच्छं च रवेर्हस्ते संयोजयन्तु। अन्ते तान् समग्रक्रीडनकानां सङ्ख्यां गणयित्वा मञ्जूषायां लेखनायऽ वदन्तु।.

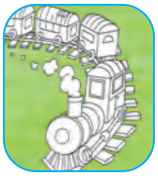

क्रियाकलापः 47: गणय रञ्जय च

बालकः रेलयानस्य उपयानानां सङ्ख्यां गणयितुं प्रत्येकं सङ्ख्यायै प्रदत्तरङ्गानुसारं रञ्जयितुं च वक्तव्यः। संख्यासु गीतमेकं ते गायन्तु। बालकाः रिक्तानां माचिसमञ्जूषानां वा खाद्यपात्राणां वा (अथवा अन्यत् किमपि सुलभतया उपलब्धस्य वस्तुनः, यस्य मूल्यं नास्ति) संगृह्य सामग्रीसहितं लघुरेलयानं निर्माणं कुर्वन्तु एतदर्थं तेषां मार्गदर्शनं करणीयम्। समूहेषु कार्यं कुर्वन्तः बालकाः कथं परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति, स्वसामग्र्याः च आदानप्रदानं वा कुर्वन्ति इति अवलोकयन्तु। तैः विषयेऽस्मिन् एवं चर्चा कर्तव्या— भवता कदापि रेलयात्रा कृता वा ? कुत्र गतवाने ? अन्ये के के परिवहनसाधनानि भवता दृष्टानि ? किं भवता यात्रायाम् आनन्दो लभ्यते?.

अत्र आरेखयन्तु

क्रियाकलापः 48: अहम् आत्मानं स्वच्छं करोमि

बालाः वदन्तु यत् तैः शरीरस्य शुद्ध्यर्थं कानि वस्तूनि प्रयुज्यन्ते। मञ्जूषायां दत्तनिर्देशानुसारं समुचितवस्तूनां चित्रणं रञ्जयितुं च प्रोत्साहनीयाः।

© NCERT not to be republished

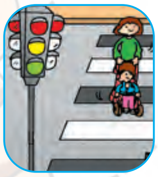

क्रियाकलापः 49: मार्गसुरक्षा (चित्रपठनम्)

बालकानाम् एतद् अवगन्तुं साहाय्यं कुर्वन्तु यत् मार्गेषु सुरक्षा अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। नियमानां सुरक्षाप्रक्रियाणां च अनुसरणं कर्तुं तेषां मार्गदर्शनं करणीयं मार्गपार्श्वे च लिखितानां चिह्नानां विषये चर्चा करणीया। ततः ते प्रोक्तव्याः यत् ते स्वपरिवेशे विशेषतः मार्गसमीपे सामान्यतया दृश्यमानानि चिह्नानि अभिज्ञाय तानि वृत्तपरिधिना वृत्तान्तर्गतानि कुर्वन्तु। सुरक्षितान् जनाः समीचीनताचिह्नेन अङ्किताः करणीयाः असुरक्षिताश्च कर्तनचिह्नेन अङ्किताः करणीयाः इति ते निर्देष्टव्याः।

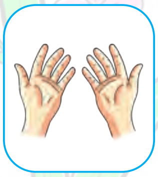

क्रियाकलापः 50: स्वच्छो देहः

बालकाः शरीरस्य शोधनार्थं प्रयुक्तानि वस्तूनि पश्यन्तु, तानि अभिजानन्तु, नामकथनं च कुर्वन्तु। ततः प्रत्येकं पङ्क्तौ दत्तानां चित्राणां वामपार्श्वे मञ्जूषायां दत्तैः शरीराङ्गैः वृत्तपरिधिना तानि वृत्तान्तर्गतानि कुर्वन्तु। यथा प्रथमपङ्क्तौ बालकः वामपार्श्वे केशचित्रेण सह 'फेनकं तरलफेनकं च' 'कङ्कतिकां' च मेलयितुम्, परिवेष्टयितुं च अपेक्षितः। बालकाः स्वशरीरस्य शोधनार्थं प्रयुक्तानां वस्तूनाम् विषये वक्तुं प्रेरयन्तु।

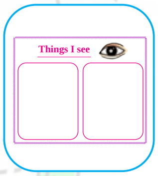

क्रियाकलापः 51: यथानिर्देशं चित्रणं कुरु (स्वेन्द्रियाणाम् अनुसारम्)

अस्मिन् कार्यपत्रे प्रत्येकम् इन्द्रियाणां कृते रिक्तमञ्जूषाः सन्ति यथा—'वस्तूनि अहं पश्यामि', 'वस्तूनि अहं शृणोमि वस्तूनि', 'वस्तूनि अहं स्पृशामि, 'वस्तूनि अहं जिघ्रामि', 'वस्तूनि अहं स्वदे '। प्रदत्तेन्द्रियाणानुसारं वस्तूनां रेखाङ्कनं करोतु बालः।

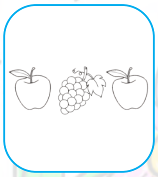

क्रियाकलापः 52: Patterns with Fruits

बालकाः फलानां भिन्नानि प्रतिमानानि अवलोकयन्तु। तेभ्यः प्रत्येकं प्रतिमानस्य वर्णनं करणीयं, फलानां चित्रणं कृत्वा प्रत्येकं पङ्क्तौ प्रतिमानं सम्पूर्णं कर्तुं वदन्तु।

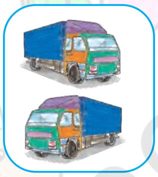

क्रियाकलापः 53: Counting Vehicles

इन्धनेन चालितानां वाहनानां, (भूमि-जल-वायुयानानुसारम्)वाहनानां वर्गीकरणं इत्यादिषु चर्चां कृत्वा विभिन्न-यान-विधि-विषये चर्चां कुर्वन्तु बालकान् गणयितुं वदन्तु, ते दत्तासु मञ्जूषासु वाहनानां संख्यां लिखन्तु च। क्रीडनवाहनैः सह क्रीडन्तु। तेषां प्रियवाहनस्य चित्रणं कर्तुं वदन्तु, अपशिष्टानां, निःशुल्कसामग्रीणां च उपयोगेन स्वयमेतत् कुरुत (DIY)-प्रकारकाणां क्रीडासामग्रीणां निर्माणं ते कुर्वन्तु।.

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 54: 'ग'-इत्यक्षरेण प्रारब्धचित्रम् अन्वेषयः

बालकाः ग-इत्यक्षरेण प्रारब्धानां चित्राणाम् अन्वेषणं, नामकथनं, रञ्जनं च कर्तुं वक्तव्याः।

क्रियाकलापः 55: 'फ'-इत्यक्षरेण प्रारब्धचित्रम् अन्वेषय

बालकाः फ-इत्यक्षरेण प्रारब्धानां चित्राणाम् अन्वेषणं, नामकथनं, रञ्जनं च कर्तुं वक्तव्याः।

क्रियाकलापः 56: परिधानेषु आकृतीनां मेलनं कुरुत

बालकाः चित्रम् अवलोकयन्तु, चित्रे परिधानेषु भिन्न-भिन्नाकाराणां विषये कथयन्तु। ततः बालकान् समानाकारस्य बालकानां परिधानानां मेलनं कर्तुं प्रेरयन्तु। अन्ते तान् आकृतीनां सङ्ख्यां गणयित्वा दत्तासु मञ्जूषासु लेखितुं वदन्तु।

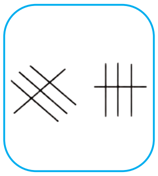

क्रियाकलापः 57: अन्विष्य आकृतीनां मेलनं कुरुत

बालकाः प्रत्येकं पङ्क्तिं सम्यग् अवलोकयन्तु, अन्विष्य (यथा वामपेटिकायां दत्तम्) दक्षिणपङ्क्तौ बिम्बेन सह सङ्गतं चित्रम् मेलयन्तु। भवन्तः बालकान् वस्तूनां दिशां, स्थितिं च वक्तुं प्रेरयितुं शक्नुवन्ति। यदा बालकैः मेलनं सम्पन्नं कृतं स्यात्तदा बिन्दुरेखाः संयोजयितुं तान् वदन्तु।

क्रियाकलापः 58 and 59: लघुः खगः

चित्रे यद् भवति तद् बालकाः अवलोकयन्तु, कथयन्तु च। भवान् एतादृशान् प्रश्नान् प्रष्टुमर्हन्ति यथा— "किं भवन्तः स्वविद्यालयं परितः वा स्वगृहं वा परितः केचन पक्षिणः पश्यन्ति? के ते पक्षिणः, कुत्र निवसन्ति भवद्भिः किं मन्यते। यदि कश्चिद् खगः भवतः गृहम् आगच्छति तर्हि तेन किं करिष्यसि। भवतां गृहस्य गवाक्षं, बालकनीक्षेत्रं च पक्षी किमर्थं आगच्छति भवद्भिः किं मन्यते ? किं त्वं तं पक्षिणं स्वगृहे पालितरूपेण स्थापयिष्यसि?"

ततः बालकः प्रोत्साहनीयः प्रष्टव्यश्च —

- कवितायां अन्त्याक्षरसाम्यशब्दयुगलस्य अभिज्ञातुम्।
- 'पक्षी'? इति शब्दे कः प्रथमो ध्वनिः भवता श्रूयते। 'प' इति ध्वनिना केऽन्ये शब्दाः प्रारभन्ते?

© NCERT not to be republished

बालकाः स्वपर्यावरणे यान् पक्षिणः पश्यन्ति तेषां विषये ते चर्चां कुर्वन्तु। बालकाः पक्षिणां ध्वनीन् उच्चरन्तु। कर्गदस्य परिवर्तनविधिना बालकानां पक्षिणां निर्माणे साहाय्यं कुर्वन्तु। बालकानां कृते काष्ठपुत्तलिकानां वा अन्यस्य कस्यचित् पदार्थस्य वा साहाय्येन पक्षिणां विषये कथां कथयन्तु।

क्रियाकलापः 60: स्वविधिना प्रांशुतामापनं करोतु (मानकेतराः एकांशाः)

बालकाः वर्गाणां चित्राणि पश्यन्तु, गणयन्तु च। जिराफपशोः ऊर्ध्वतानुसारं वर्गान् रञ्जयितुं ते वक्तव्याः। बालकाः पट्टिकानाम् उपयोगेन स्वस्य ऊर्ध्वतां परिमाप्य मित्राणाम् ऊर्ध्वतया सह तुलनां कुर्वन्तु।

क्रियाकलापः 61: नैजविधिना दीर्घता परिमापनीया (मानकेतराः एकांशाः)

बालकाः परिवहनसाधानानि पश्यन्तु, वाहनानां दीर्घतायाः अनुसारं खण्डान् वर्णयन्तु खण्डसङ्ख्यां गणयित्वा मञ्जूषायां लिखन्तु।

क्रियाकलापः 62: इण्डियागेट

इण्डियागेट-विषये चर्चा करणीया बालानां च कवितापाठे सहायता करणीया। ततः बालकान् इण्डियागेट इत्यस्थलस्य चित्रं पूर्णं कर्तुं सङ्ख्यानां योजनाय च वक्तव्यम्। बालगीतानां गायनं करणीयं बालकाश्च च क्रमेण संख्यां उच्चैः वक्तुं बिन्दुसंयोजयितुं च प्रोत्साहनीयाः। तस्मिन् एव प्रसङ्गे बालकेभ्यः चित्रपत्राणि चलचित्राणि वा प्रदर्शनीयानि।

क्रियाकलापः 63: क्रीडनकानि अन्वेषय

चित्रे चर्चां कुरुत। बालकः चित्रं अवलोक्य प्रथमं तर्जन्या बिन्दुरेखाः अनुरेखणं करोतु ततः रङ्गपेन्सिल-लेखन्याः क्रेयॉन्-लेखन्याः वा उपयोगेन बिन्दुयुक्तानां रेखाणाम् उपरि अनुरेखणं कृत्वा क्रीडनकं यावत् प्राप्नोतु।

क्रियाकलापः 64: निरीक्षणं स्वच्छता-स्फारितपत्रं च

कार्यपत्रके यथा दर्शितं तथा बालकानां कृते 'परिचर्यायां स्वच्छतायां च स्फारितपत्रम्' व्याख्यातव्यम्। प्रत्येकं बालकः स्वस्य आत्मपरिचर्यायै स्वच्छतायै च सप्ताहस्य एकस्मिन् दिने तेन यत् कृतं तत्कृते प्रत्येकं वर्गे समीचीनताचिह्नं (✓) स्थापयतु। बालकं

© NCERT not to be republished

प्रत्येकं दिवसस्य कृते चिह्नार्थं समानपत्रस्य उपयोगं कर्तुं वदन्तु तथा च सप्ताहस्य अन्ते तेभ्यः अपेक्ष्यते यत् ते कृतस्य क्रियाकलापस्य दिवसानाम् उचितसंख्यास्थाने अन्तिमस्तम्भे समीचीनताचिह्नानां संख्यां गणयित्वा लिखन्तु।

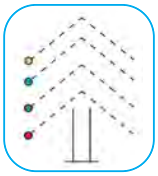

क्रियाकलापः 65: रेखाणाम् अनुरेखणम्

बालकाः प्रतिमानं अवलोकयन्तु, प्रथमं तर्जन्याः उपयोगेन बिन्दूनाम् उपरि अनुरेखणं कुर्वन्तु। ततः बिन्दुरेखासु अनुरेखणं कृत्वा वृक्षान् पूर्णान् कर्तुं ते वक्तव्याः। ते स्वकीयां कथां निर्मातुं प्रोत्साहनीयाः (भवन्तः तान् युग्मे लघुसमूहे वा तत् कर्तुं निर्देष्टुं शक्नुवन्ति)।

लक्ष्मीः त्रीणि सेवफलानि चिनोति

क्रियाकलापः 66: गणयत लिखत च

प्रत्येकं चित्रं बालकेभ्यो व्याख्यातव्यम्। प्रत्येकं पदार्थे अङ्गुलिस्थापनया ते गणयन्तु। ततः मञ्जूषायां वस्तूनां संख्यां ते लिखन्तु च।

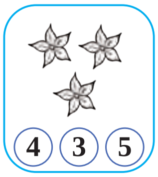

क्रियाकलापः 67: सङ्ख्या

बालकाः प्रत्येकं मञ्जूषायां पुष्पाणि गणयन्तु, रञ्जयन्तु च। ततः पुष्पसङ्ख्यां दर्शयति सम्यक् वृत्ते रङ्गं पूरयन्तु। बालकाः स्वपरिवेशे दृश्यमानानां पुष्पाणां वैविध्यानां विषये वदन्तु। यदि सम्भवेत् तर्हि बालकाः स्वपरिवेशात् पतितपुष्पाणि संग्रहीतुं प्रोक्तव्याः, पुष्पसमूहैः, पुष्पैः सह च कोलाज-इति कलाकृतिं च कर्तुं प्रोत्साहनीयाः, इत्यादयः।

क्रियाकलापः 68 and 69: शून्यं यावत्

बालकाः सम्पूर्णां कवितां पठन्तु। तेषां समीपस्थेषु दृष्टपक्षिणां विषये चर्चां कुर्वन्तु। ते प्रोत्साहनीयाः यत् ते कवितायाः पुनरावृत्तिं कुर्वन्तु तथा च गायन्तश्च संख्यां लिखन्तु— 'एकः उड्डीय गतः' इति। यदा च शून्यं यावत् ते क्रियाकलापं न समाप्तवन्तः तावत् निरन्तरं प्रवर्तनं कुर्वन्तु।

द्वे मोदके

क्रियाकलापः 70: सङ्ख्याभिः सह खेलत

बालकाः वस्तूनां अभिज्ञानं गणनां च कुर्वन्तु, वस्तूनां समग्रसङ्ख्यां च अन्वेषयन्तु। क्रीडासमये अन्यैः कौशलैः, दृढसामग्रीभिः च एतादृशानि कार्याणि कुर्वन्तु।

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 71: ध्वनि-चित्रमेलनम्

बालकाः चित्राणाम् अभिज्ञानं कृत्वा नामकथनं कुर्वन्तु। अथ ते चित्रस्य नाम्ना आदौ अक्षरान् वृत्तपरिधौ आनेतुं प्रोक्तव्याः। *शेषाक्षराणां* तेषां ध्वनीनां च कृते भवन्तः एतादृशानि कार्यपत्राणि सज्जीकर्तुं शक्नुवन्ति

क्रियाकलापः 72: ध्वनि-चित्रमेलनम्

बालकाः चित्राणाम् अभिज्ञानं कृत्वा नामकथनं कुर्वन्तु। अथ ते चित्रस्य नाम्ना आदौ अक्षरान् वृत्तपरिधौ आनेतुं प्रोक्तव्याः। *शेषाक्षराणां* तेषां ध्वनीनां च कृते भवन्तः एतादृशानि कार्यपत्राणि सज्जीकर्तुं शक्नुवन्ति

क्रियाकलापः 73: ज्यामितीयाकृतिभिः सह प्रतिमानानि

बालकाः आकृतीनां भिन्नानि प्रतिमानानि अवलोकयन्तु। तेभ्यः प्रत्येकं प्रतिरूपं वर्णयित्वा, आकारान् लेखयित्वा प्रत्येकं पङ्क्तौ प्रतिमानं सम्पूर्णं कर्तुं ते प्रोक्तव्याः।

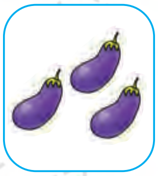

क्रियाकलापः 74: शाकानां योगः

बालकाः शाकानाम् अभिज्ञानं कृत्वा नाम वदन्तु। शाकानां संख्यां गणयन्तु, दत्तेषु करण्डकेषु समग्रसङ्ख्यां च लिखन्तु।

क्रियाकलापः 75: विमानानि — एकोनविमानगणना

विमानयानस्य विषये चर्चा करणीया। बालकाः विमानसङ्ख्याः गणयन्तु, एकं विमानं च कर्तयन्तु ततः अन्ते विमानसङ्ख्यां लिखन्तु। तेभ्यः कर्गदविमानं निर्मातुं प्रोक्तव्यम्।

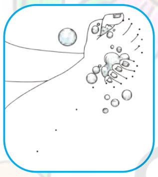

क्रियाकलापः 76: बिन्दुमेलनं कुरुत

भोजनात् पूर्वं पश्चात् च शौचालयस्य उपयोगानन्तरं च हस्तप्रक्षालनस्य महत्त्वमालक्ष्य चर्चा करणीया। बालकाः क्रमेण अक्षरबिन्दून् संयोजयन्तु चित्रं सम्पूर्णं कृत्वा क्रमेण *अक्षराणि* उच्चैः पठन्तु। कार्यपत्रके अल्पानि *अक्षराणि* एव उदाहरणरूपेण दर्शितानि सन्ति। साक्षरतासमृद्धकक्षायाः भागरूपेण कक्षायां बालकानां नेत्रस्तरस्य अनुरूपचित्रैः सह अक्षरस्फारितपत्रं प्रदर्शयन्तु।

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 77: शाकाः

बालकाः यान् शाकान् जानन्ति, गृहे खादन्ति च तेषां विषये चर्चा करणीया। ततः बालकाः प्रत्येकं पङ्क्तौ दत्तानां शाकानां नाम अभिजान्तु, नाम वदन्तु, गणयन्तु च। ततः दक्षिणपार्श्वे दत्तासु मञ्जूषासु शाकाना चित्रणं कुर्वन्तु, वामपार्श्वे दत्तानां शाकानां संख्यायाः सङ्गतिं कर्तुं च ते प्रोत्साहनीयाः।

क्रियाकलापः 78: आद्याक्षरध्वनयः

बालकाः षट्सु चित्रेषु प्रत्येकस्य अभिज्ञानं कृत्वा नाम वदन्तु। ततः प्रत्येकस्य पशुपक्षिणां नाम्नः प्रारम्भिकध्वनिं वक्तुं ते प्रोत्साहनीयाः, यथा 'कुक्कुटी' (क), मयूरः (म) इत्यादयः अन्यस्य कस्य पशोः नाम समानप्रारम्भिकध्वनिना आरभ्यते इति वक्तुं अपि प्रेरयितुं शक्यन्ते — 'क', 'म' इत्यादयः। तदनन्तरं प्रत्येकं चित्रस्य अधः दत्तासु मञ्जूषासु प्रत्येकस्य चित्रस्य नामस्य प्रथमं अक्षरं लेखितुं वक्तव्याः।

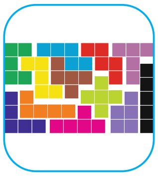

क्रियाकलापः 79: मम रङ्गमयी प्रहेलिका

बालकान् प्रति प्रहेलिकाचक्रव्यूहं व्याख्यातव्यम्। बालकाः कार्यपत्रके दत्तस्यैव रङ्गस्य उपयोगेन प्रहेलिकाचक्रव्यूहस्य वर्णनं कुर्वन्तु।

क्रियाकलापः 80–91: अनुकरणीयविषयाधृतकार्यपत्रकम्

उपर्युक्तकार्यपत्राणां अतिरिक्तानि विषयाधृतानि १२ अधिकानि कार्यपत्राणि सन्ति — 'मम परिवारः' 'पशवः' चेति विषयेषु। एतानि विषयगतकार्यपत्राणि अनुकरणीयानि सन्ति। शिक्षकः भिन्नविषयेषु अधिकानि एतादृशानि कार्यपत्राणि निर्मातुम् अर्हति।

क्रियाकलापः 92: शुभाशुभ-अभ्यासेषु (सर्पः सोपानानि च) इति क्रीडा।

बालकान् पत्राणि विदारयितुं कथयन्तु, ते कस्मिन् अपि स्थूलतरफलके क्रीडापत्रे संश्लेषयन्तु, अङ्काक्षेण, गणकैः च क्रीडन्तु। भवन्तः अपशिष्टरङ्गकूपीनां मकुटानि गणकरूपेण प्रदातुं शक्नुवन्ति। बालकैः सह क्रीडायाः नियमानाम् चर्चां कुर्वन्तु अथ च बालकान् जीवने सद्वृत्तीनां अनुसरणस्य महत्त्वं ज्ञापयन्तु।

❄ ❄ ❄

© NCERT not to be republished

नमस्कारः बालकाः !

यदि भवन्तः कस्यचित् अनुचितरूपेण स्पर्शमालक्ष्य असहजतां अनुभवन्ति तर्हि भवन्तः मौनं न धारयन्तु। भवता अवश्यम्

1. आत्मनि दोषो नारोपणीयः
2. यस्मिन् कस्मिंश्चित् भवतः विश्वासः अस्ति तस्मै कथयतु
3. भवान् POCSO ई-बॉक्सद्वारा बाल अधिकार संरक्षण राष्ट्रिया योगाय अपि सूचयितुं शक्नोति।

When you get an unsafe touch, you may feel bad, confused and helpless

You need not feel "bad" because it's not your fault

नूतनप्रभातं प्रति

POCSO ई-बॉक्स NCPCR@gov.in इति जालस्थाने उपलब्धम्

नूतनप्रभातं प्रति
Towards a new dawn

If you are below 18 years of age, and are troubled or confused or abused or in distress or know some other child who is...

*Call **1098**...because some numbers are good!*
They change lives!!!

CHILDLINE 1098 - a national 24 hours toll free emergency phone service for children in distress is an initiative of CHILDLINE India Foundation supported by Ministry of Women & Child Development

नए समाज की ओर
Towards a new dawn

Swachh Bharat

एकपदक्षेपः स्वच्छतां प्रति

© NCERT not to be republished

विषयवस्तु

आमुखम्	*v*
कार्यकलापपुस्तिकाविषये	*ix*
कार्पत्रकैः सह सहायता	*xiii*
बालकेभ्यः कार्यपत्रकाणि	1 – 93

© NCERT not to be republished

शिक्षय तां यतः सा ज्ञानप्रकाशं प्रसारयिष्यति

© NCERT not to be republished

मम चित्रस्य परिध्यावेष्टनम्

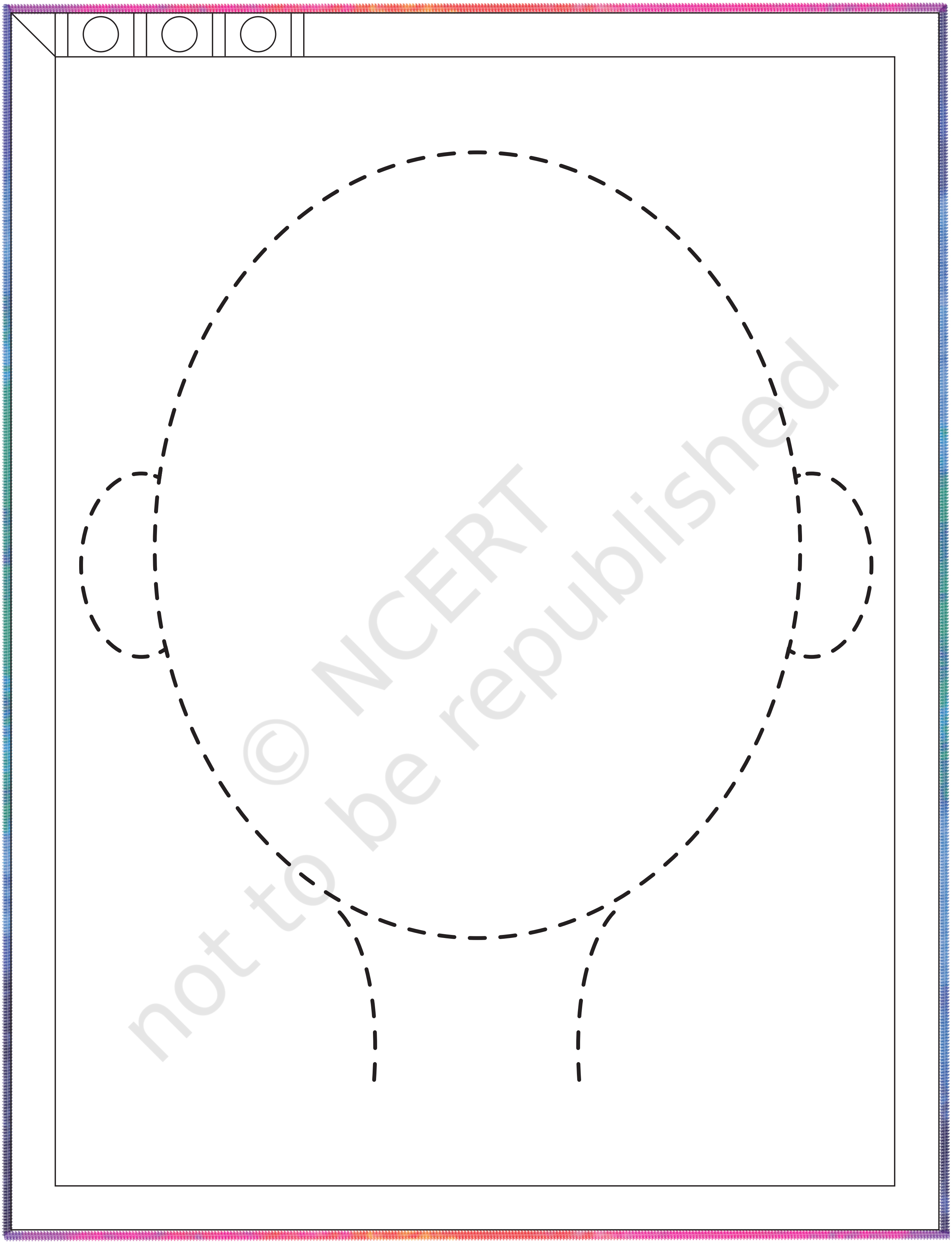

© NCERT not to be republished

सर्वं मम विषये!

मम परिवारस्य चित्रम्

स्वपरिवारस्य चित्रम् अत्र संश्लेषय

मम जन्मदिवसः

○○/○○/○○○○

मह्यं रोचन्ते

रङ्गः- ____________

आकृतिः- ____________

भोजनम्- ____________

अहम्

अहं विशिष्टोऽस्मि। मां पश्य;
भवान् द्रक्ष्यति,
कञ्चिद् अतिविशिष्टम्,
कञ्चिद् अतिविशिष्टम्,
यतः अयमहमस्मि,
यतः अयमहमस्मि.

अयम् अहम्!

(स्वस्य चित्रणं कुरु)

© NCERT not to be republished

स्वस्य अवबोधः

एषः अहम् अस्मि!

(स्वस्य चित्रणं कुरु)

- मम नाम किम्?

- कियद्वर्षीयः अहम्? सङ्ख्यां परिवेष्टय।

1 2 3

4 5 6

- अहं बालकः बालिका वा?
- तदनुसारं परिवेष्टय रञ्जय च।

- मम मातुः नाम अस्ति-
- मम पितुः नाम अस्ति-
- मम संरक्षकस्य नाम अस्ति-

© NCERT not to be republished

मम परिवारः मित्राणि च

चित्रम् अवलोक्य एतद्विषये वद।

- चित्रे किं भवति ?
- भवन्तः अपि मातापितृभिः सह कस्यचित् गृहं गच्छन्ति वा ?
- यदा त्वं कस्यचित् स्थानं गच्छसि तदा कथम् अभिवादनं करोषि ?
- यदि कश्चित् भवन्तं परिचयं दातुं पृच्छति तर्हि भवान् किं वदिष्यति ?
- यदा भवतः गृहे अतिथयः सन्ति तदा भवान् स्वमातापित्रोः कथं साहाय्यं करोति?

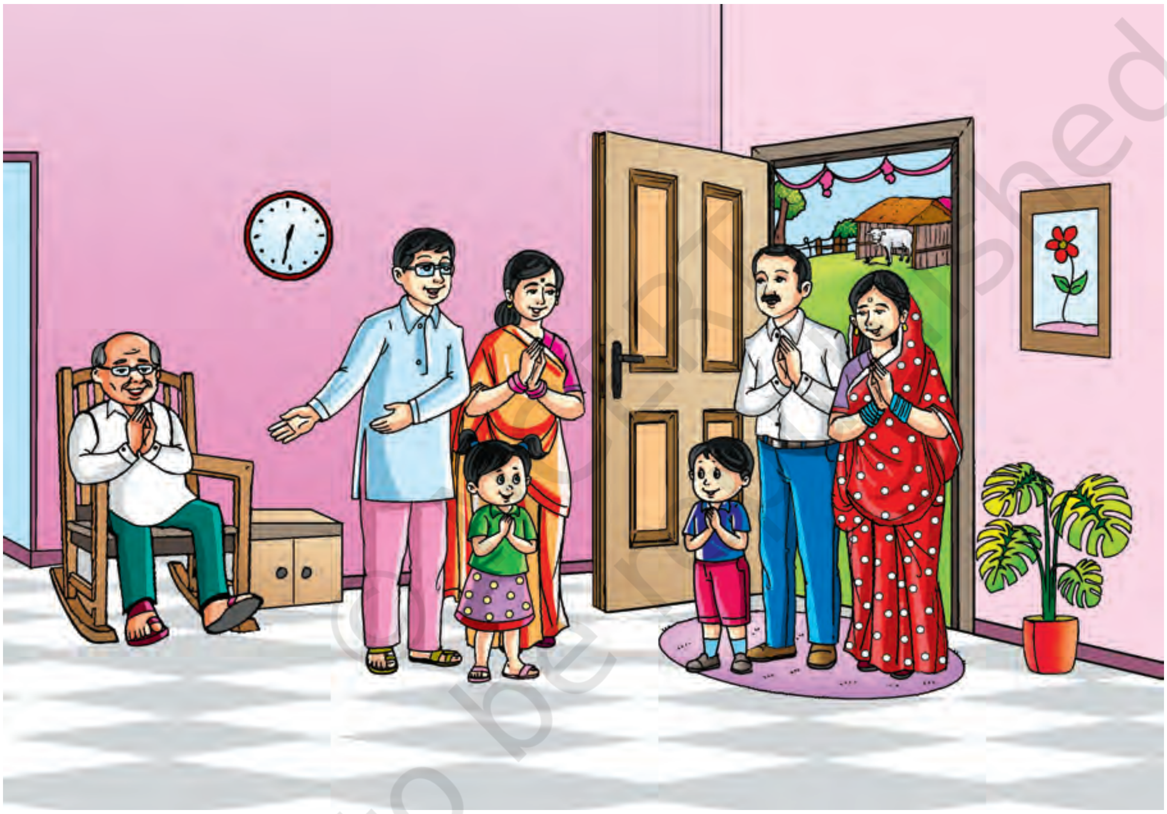

- अतिथिसङ्ख्यां गणयित्वा मञ्जूषायां लिख।
- चित्रे भवान् येषां जनानां समग्रसङ्ख्यां पश्यति तेषां सङ्ख्यां लिखतु।
- समानप्रतिमानपरिधानधारिणः द्वौ जनौ चिनोतु।

not to be republished

सदृशं पदार्थम् अन्वेषय

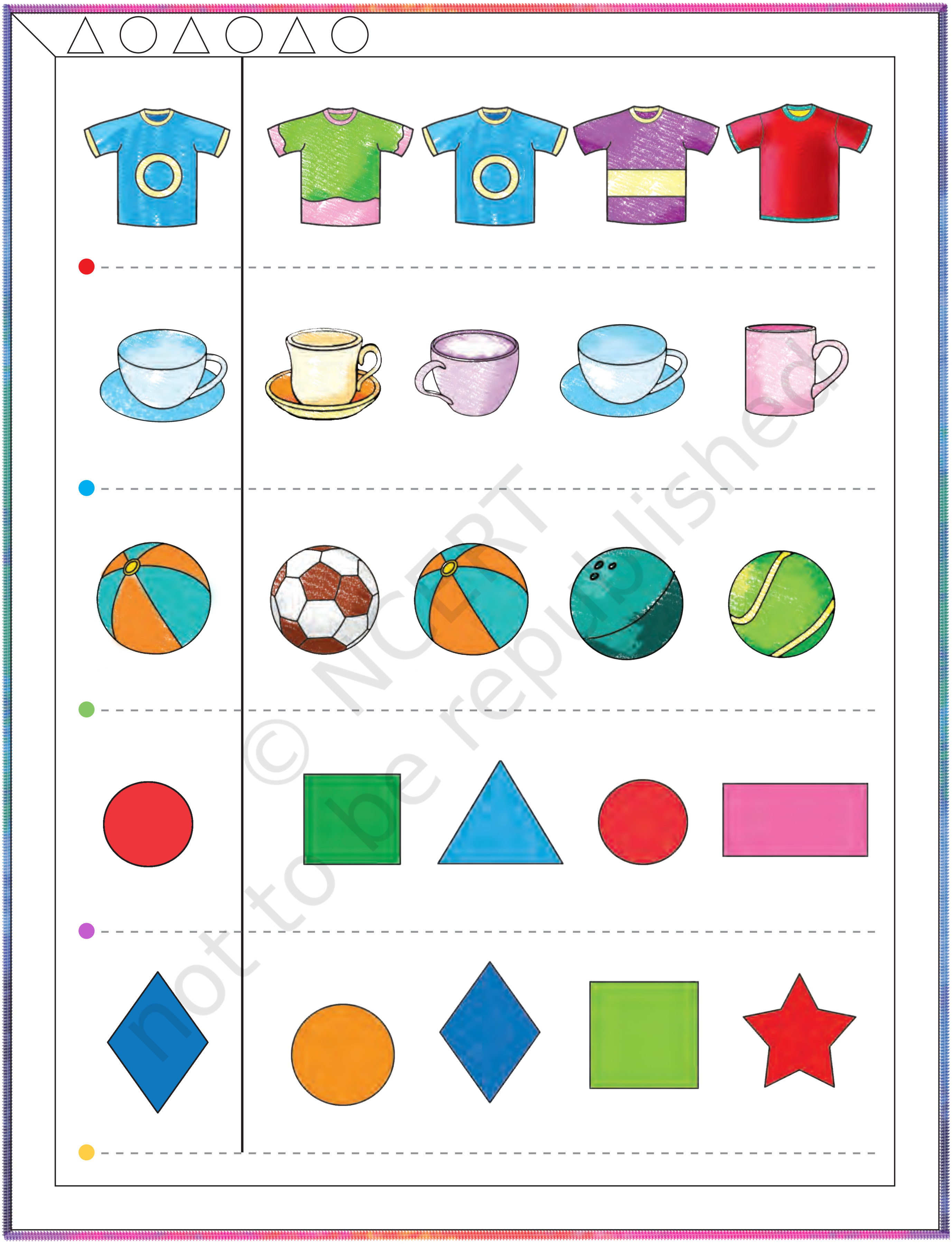

© NCERT not to be republished

खगं पूरय

बिन्दून् योजयित्वा खगं पूरय।

© NCERT not to be republished

मम पञ्च इन्द्रियाणि

☆ ☆ ☆

प्रत्येकस्य समूहस्य कृते भवान् यत् इन्द्रियाङ्गं प्रयोक्ष्यन्ति तस्य मेलनं करोतु।

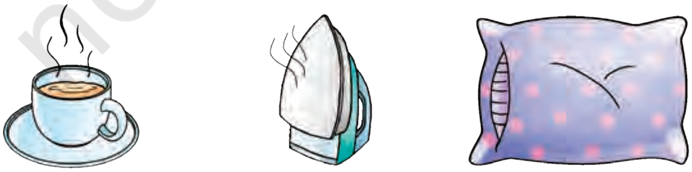

© NCERT not to be republished

मम मम विद्यालयस्य च स्वच्छतारक्षणम्

- शरीरस्य शोधनार्थं प्रयुक्तानां वस्तूनां मेलनं करोतु।
- विद्यालयस्य स्वच्छतायै प्रयुक्तानां वस्तूनां मेलनं करोतु।

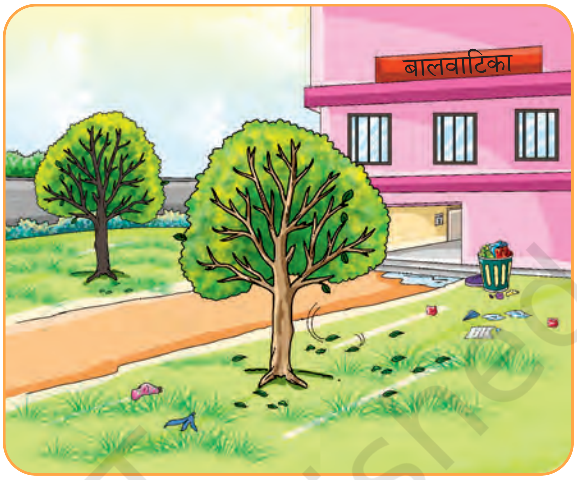

© NCERT not to be republished

मां परितः खगाः

पश्य, अभिजानातु,नाम च वद।

गीतं गायतु

मैं तो सो रही थी

ि़िचयिा

मैं तो सो रही थी
मैं तो सो रही थी
मुझे चिड़िया ने जगाया
बोली चीं-चीं-चीं

मैं तो सो रही थी
मैं तो सो रही थी
मझे ग़ाय ने जग़ाय़ा
बोली म़ा-म़ा-म़ा

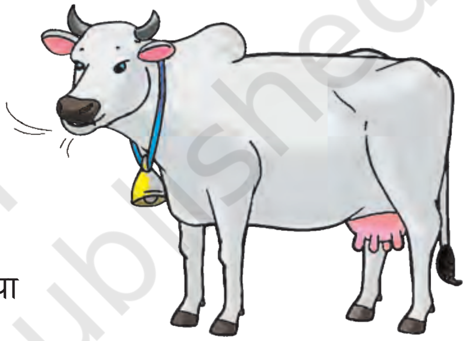

गाय

मैं तो सो रही थी
मैं तो सो रही थी
मझे कु ते् ने जग़ाय़ा
बोल़ा भौं-भौं-भौं

कु त्ा

मैं तो सो रही थी
मैं तो सो रही थी
मझे बिलली ने जग़ाय़ा
बोली मय़ाऊँ - मय़ाऊँ

बिल्ी

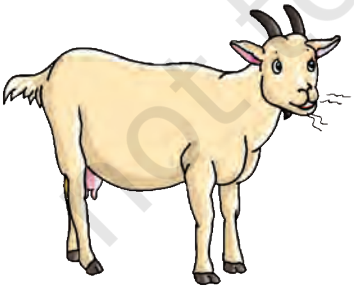

-मय़ाऊ
मैं तो सो रही थी
मैं तो सो रही थी
मझे बकरी ने जग़ाय़ा
बोली मैं-मैं-म

बकरी

© NCERT not to be republished

मयि भावाः सन्ति

भावानां वदनेन मेलनं करोतु।

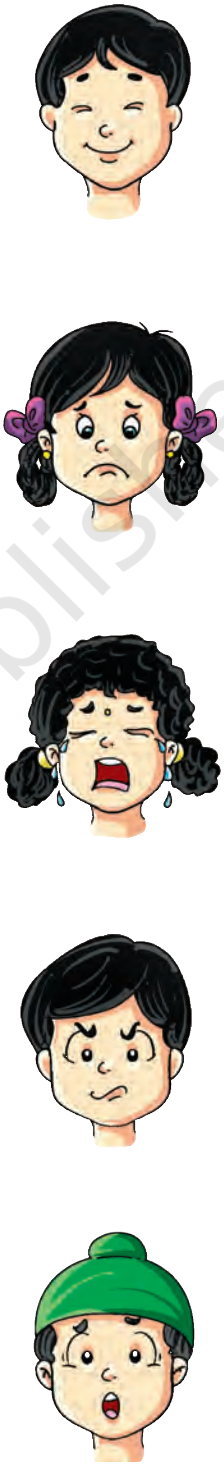

© NCERT not to be republished

स्वास्थ्यप्रदं भोजनम्

प्रत्येक पंक्ति में स्वस्थ भोजन पर गोला लगाइए।

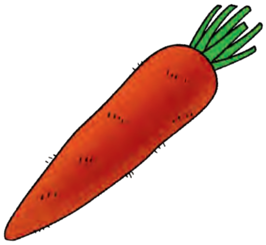

गाजर

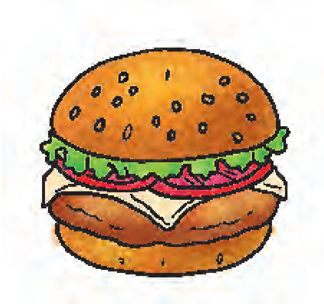

बरगर

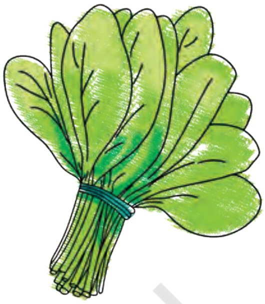

पालक

कोल्ड ड्रिंक

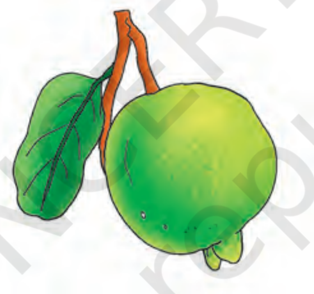

अमरूद

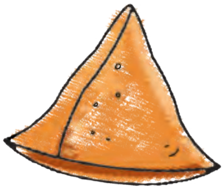

समोसा

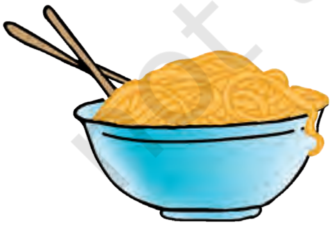

नूडलस

केला

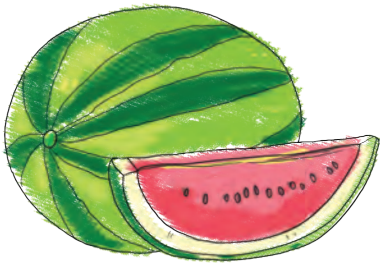

तरबूज

© NCERT not to be republished

मम ज्ञातपशवः

- अभिजानातु प्रत्येकं पशोः नाम च वद।
- किं भवान् एतेषां पशूनां ध्वनिम् उच्चरितुं शक्नोति?

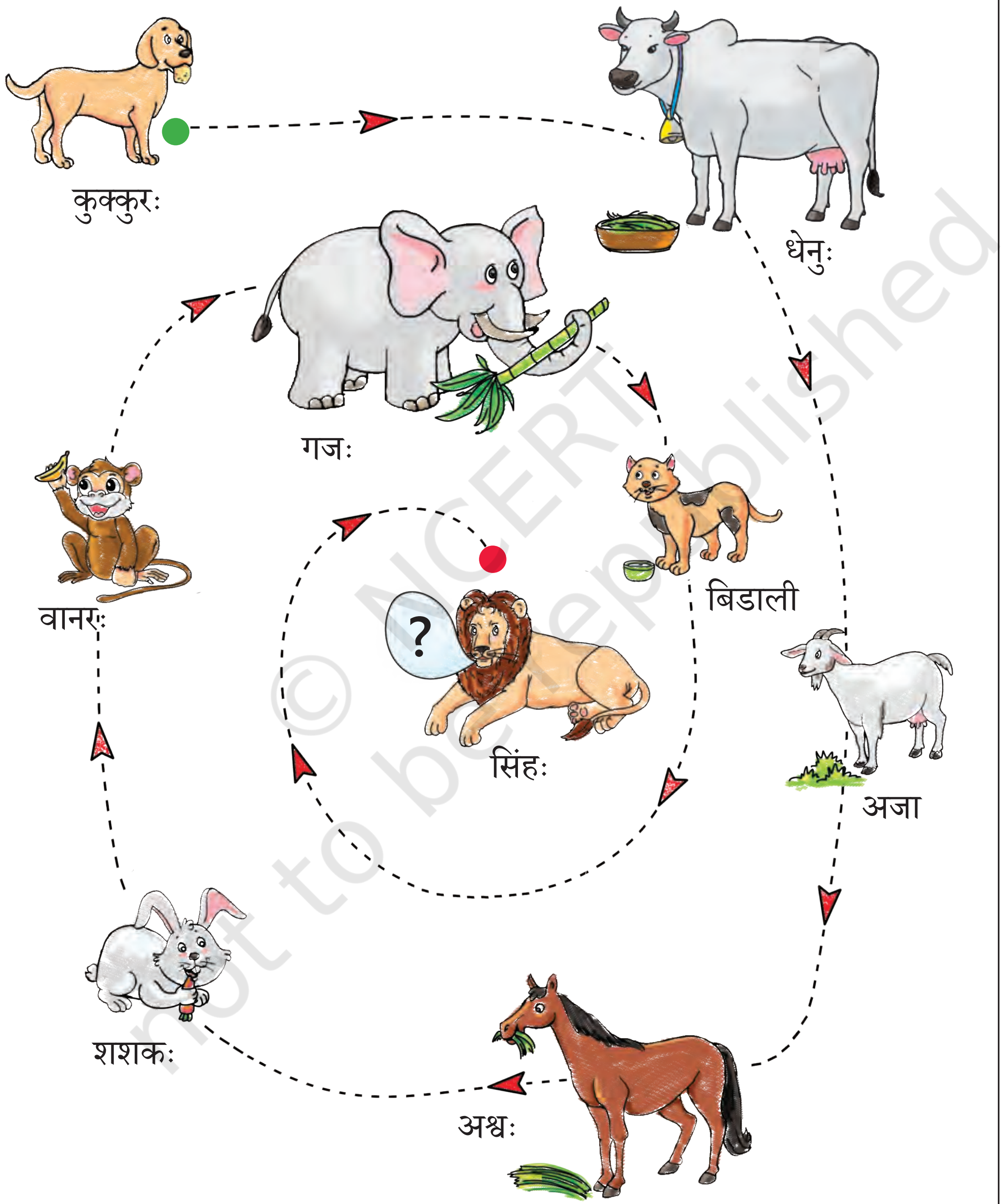

© NCERT not to be republished

विषमम् अभिजानातु

© NCERT not to be republished

बृहत् लघु वा वस्तु

- बृहद् वस्तु रक्तरङ्गेन रञ्जय।
- लघु वस्तु नीलरङ्गेन रञ्जय।

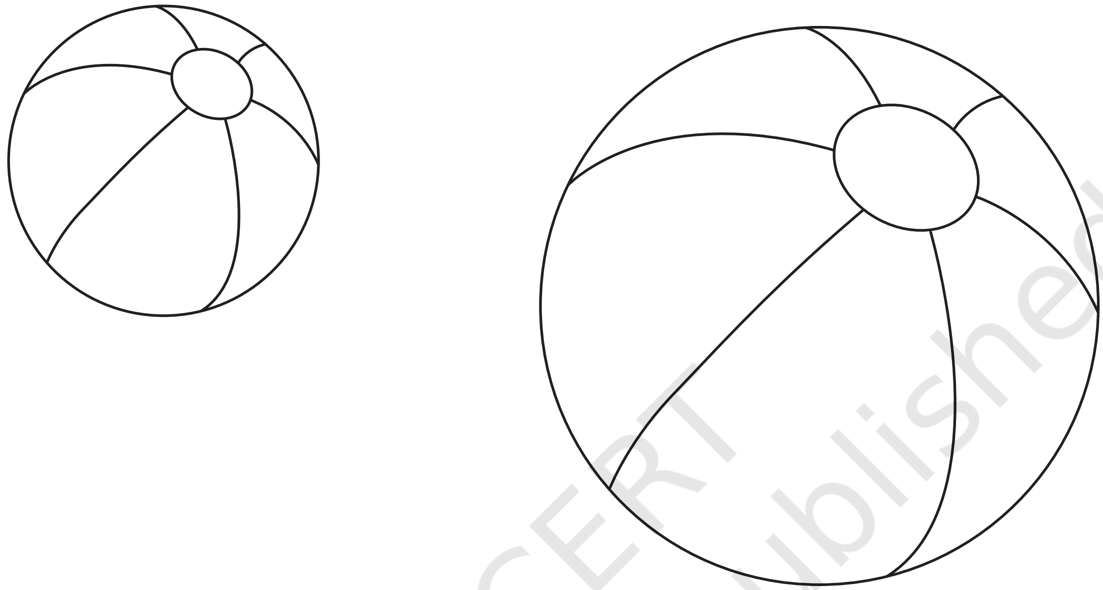

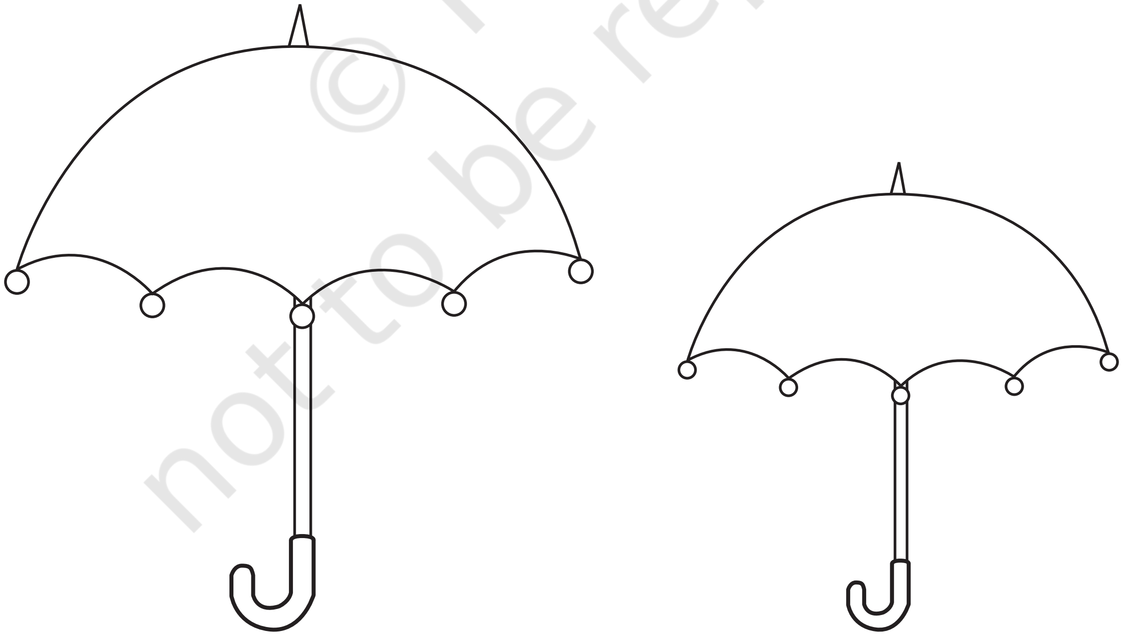

© NCERT not to be republished

आकृतीः मेलयतु

- साम्ययुक्तपशूनां मेलनाय रेखाम् आरेखयन्तु
- स्वरुच्यनुसारं कर्गदं कर्तयित्वा संश्लेषयन्तु.

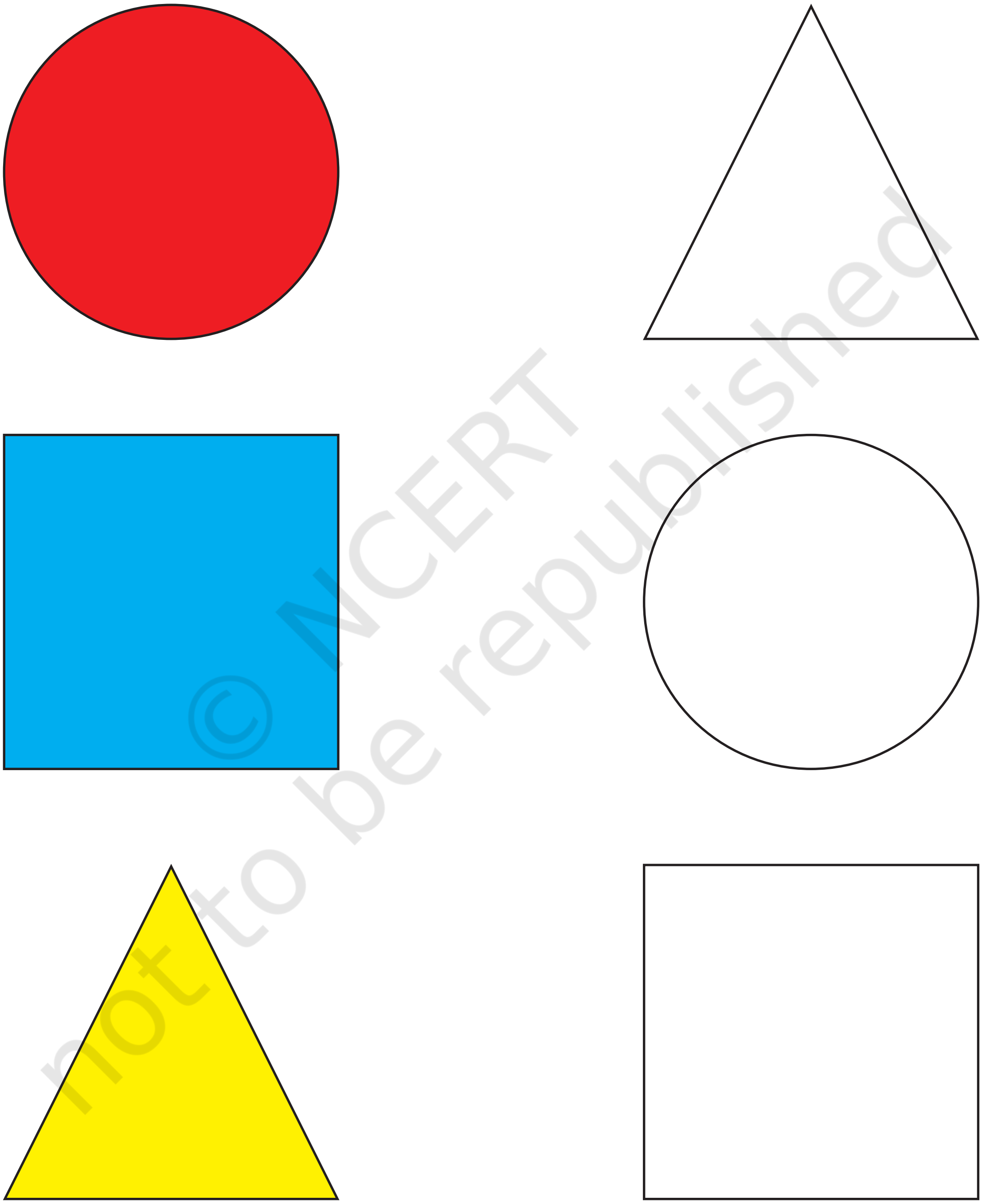

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 16

पशून् अहं जानामि

- प्रत्येकं पशुम् अभिज्ञाय नाम नाम वदतु।
- प्रत्येकस्य पशोः ध्वनिम् उच्चारयितुं यत्नं करोतु।

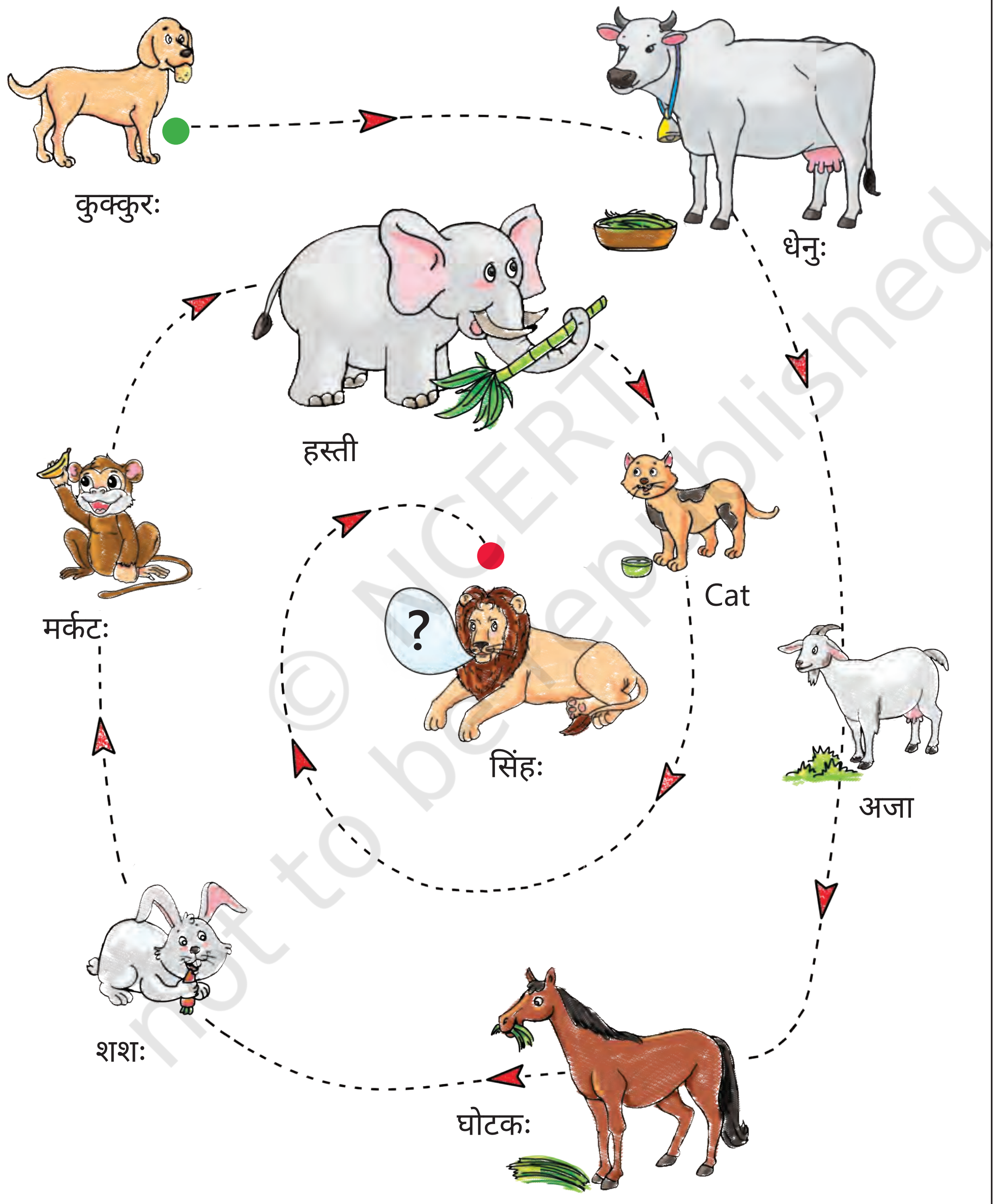

© NCERT not to be republished

कार्याणि यानि विद्यालयं गमनात् प्राक् करोमि

- निम्नलिखित चित्राणां समीचीनक्रमेण संख्यां लिखतु।
- प्रत्येकं चित्रे क्रियाणां वर्णनं करोतु।.

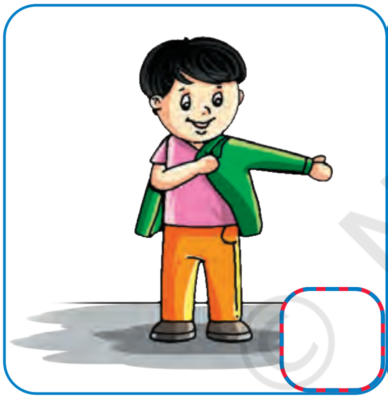
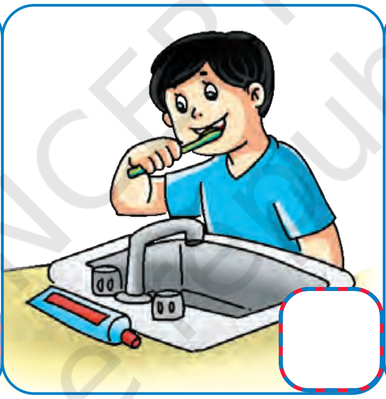

स्वविद्यालयस्य अत्र चित्रणं करोतु

© NCERT not to be republished

मम प्रियं भोजनम्

- कविता किं कथयति ?
- वृक्षे किं लम्बितम् अस्ति ?
- रोटिकायाः आकारः कीदृशः ?
- अन्येषां केषाञ्चन खाद्यपदार्थानां नाम वदतु येषाम् आकारः वृत्ताकारः भवति।
- प्रत्येकं रोटिकां स्पृशतु गणयित्वा च तस्मिन् रङ्गं करोतु।

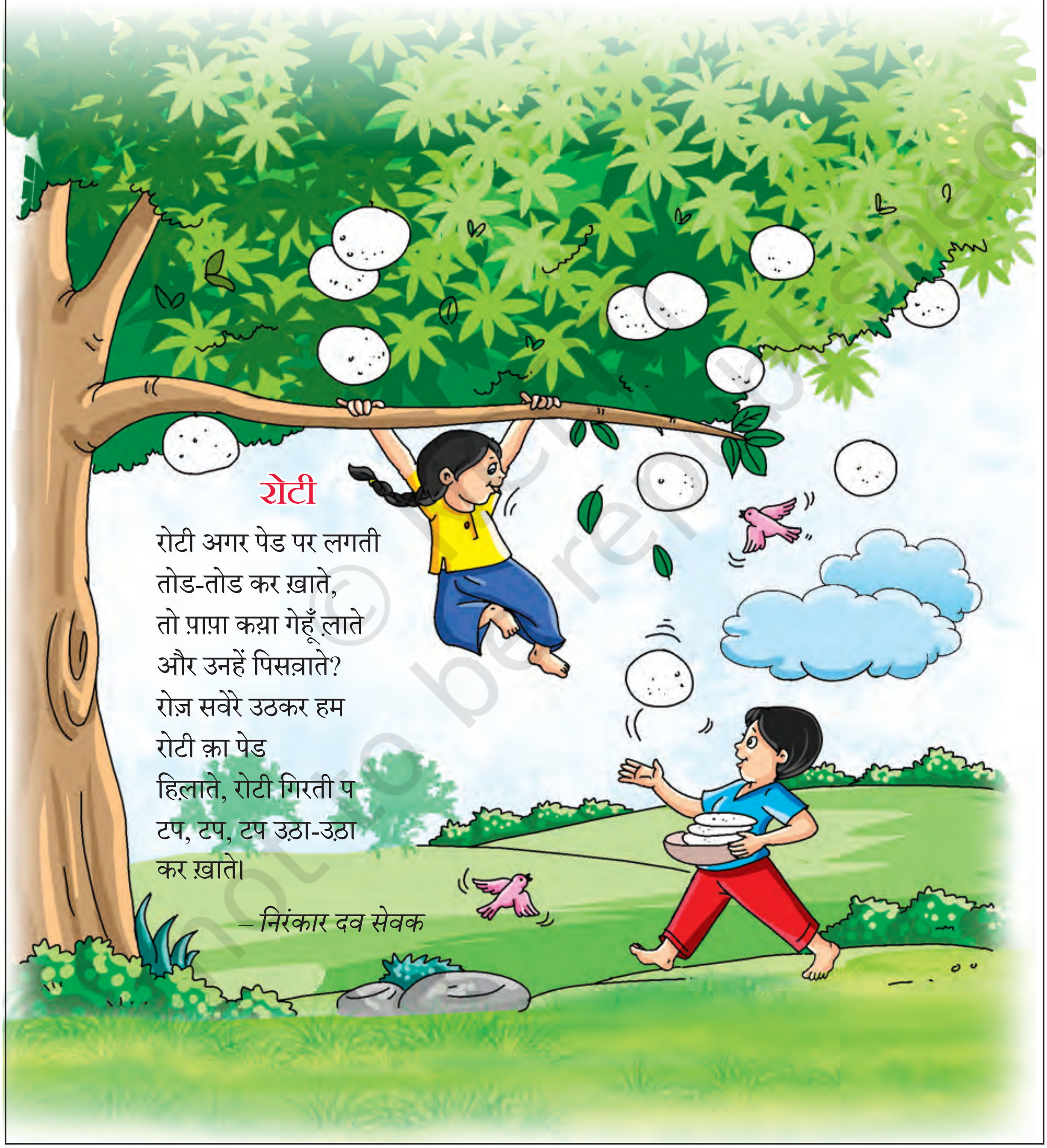

रोटी

रोटी अगर पेड पर लगती
तोड-तोड कर ख़ाते,
तो पापा क्या गेहूँ लाते
और उन्हें पिसवाते?
रोज़ सवेरे उठकर हम
रोटी का पेड
हिलाते, रोटी गिरती प
टप, टप, टप उठा-उठा
कर ख़ाते।

– निरंकार दव सेवक

© NCERT not to be republished

आकृतिषु रङ्गं करोतु

आकृतीनां रञ्जने सियायाः साहाय्यं करोतु-

- सर्वे त्रिकोणाः ▲ पीतरङ्गेन
- सर्वे वर्गाः ■ हरितरङ्गेन
- सर्वाणि वृत्तानि ● नीलरङ्गेन

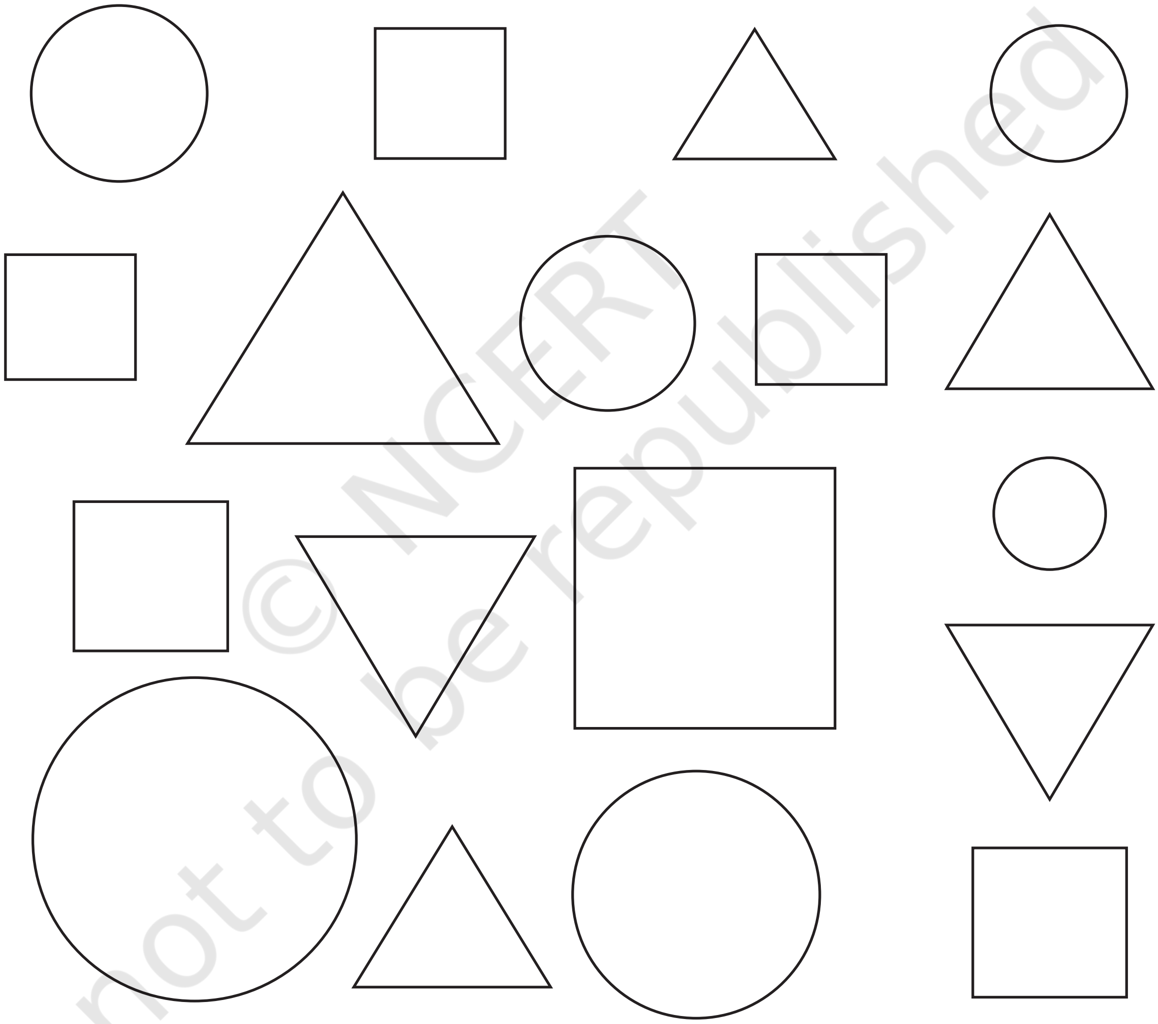

© NCERT not to be republished

गणयतु लिखतु च।

▲ = ________ ■ = ________ ● = ________

सुरक्षितो तिष्ठतु

सुरक्षितं ✓चिह्नीकुरोतु . असुरक्षितं X कर्तयतु।

सुरक्षितम् असुरक्षितम्

सुरक्षितम् असुरक्षितम्

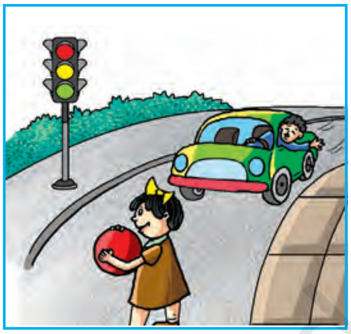

सुरक्षितम् असुरक्षितम्

सुरक्षितम् असुरक्षितम्

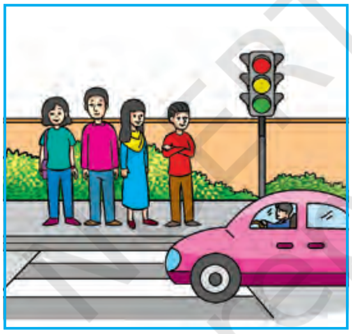

सुरक्षितम् असुरक्षितम्

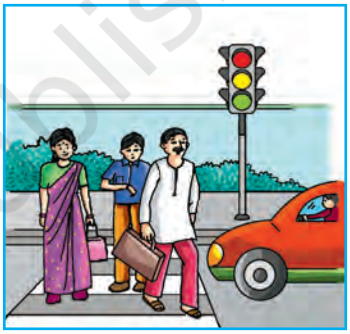

सुरक्षितम् असुरक्षितम्

सुरक्षितम् असुरक्षितम्

© NCERT not to be republished

भेदान् अन्वेषयतु वृत्तेन परिवेष्टितं च करोतु

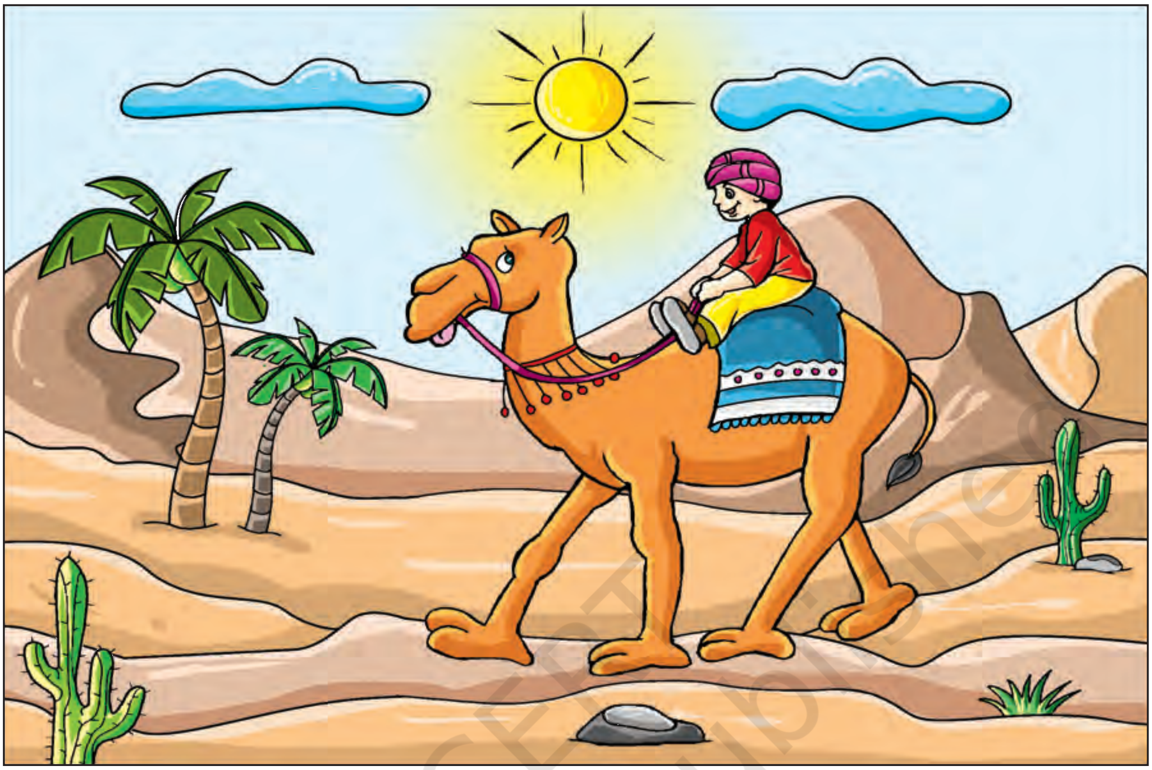

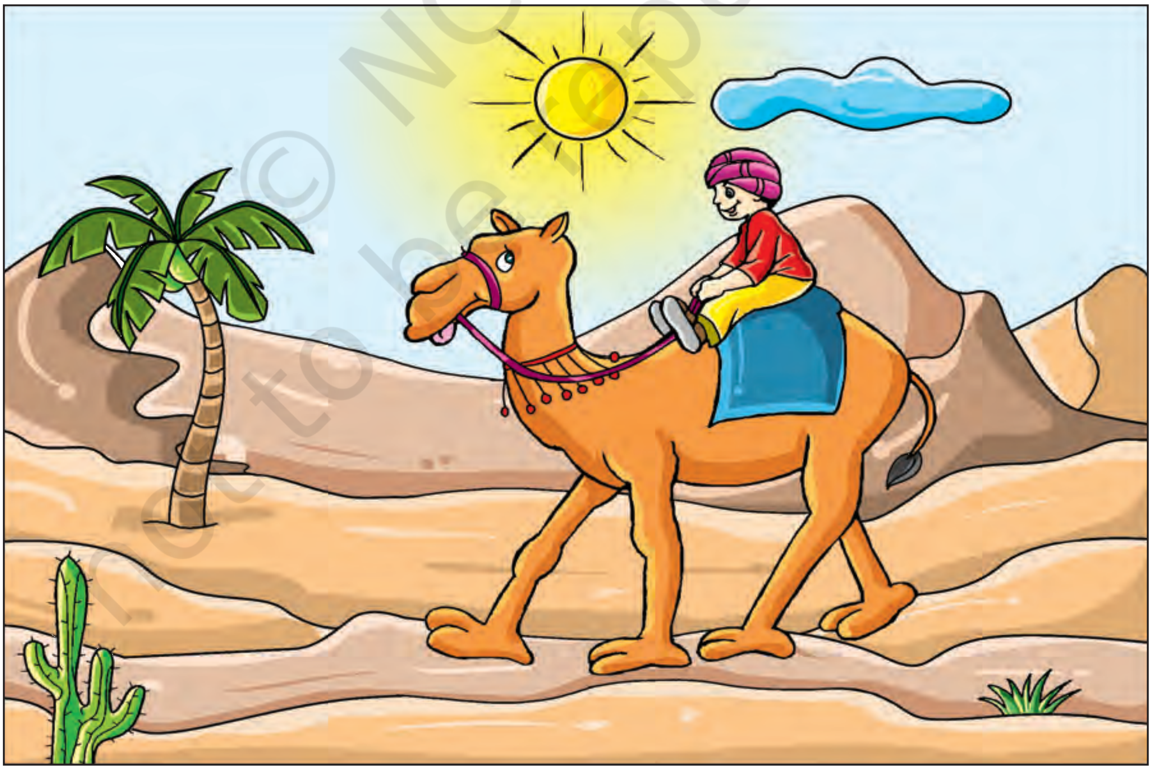

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 22

प्रतिमानम् अनुसृत्य रञ्जयतु

रङ्गयुक्तं प्रतिमानं पश्यतु, प्रतिमानम् अनुसृत्य रङ्गेन पूरयतु।

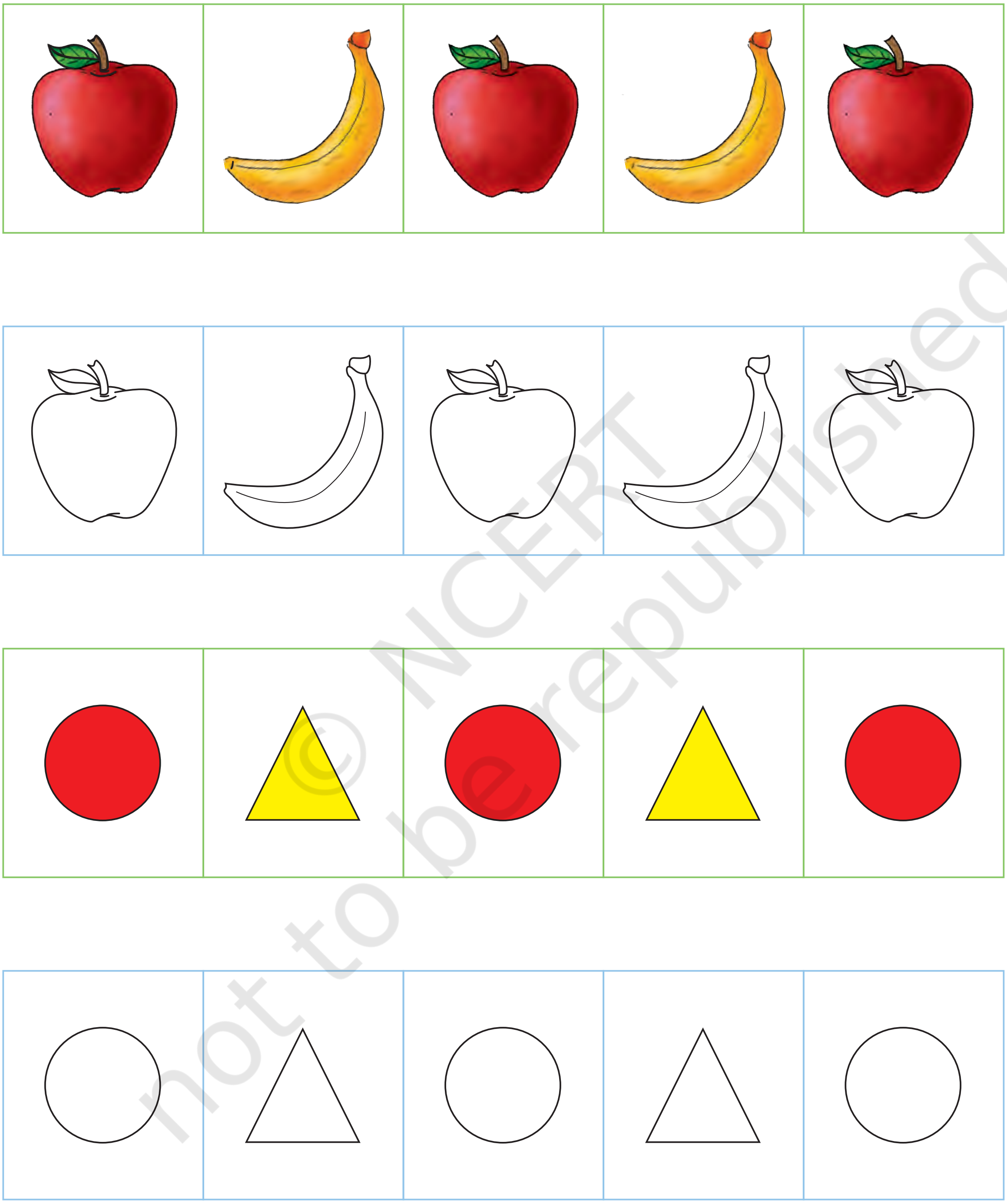

© NCERT not to be republished

आकृतिभिः रचयतु

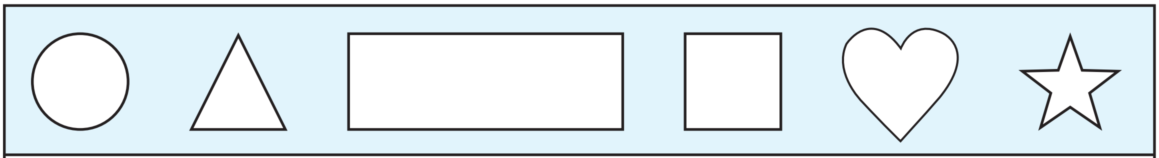

© NCERT
not to be republished

मम रचनात्मकानि वृत्तानि

- निम्नलिखितवृत्तैः सह स्वस्य रुच्या किमपि रचयतु।
- उदाहरणरूपेण भवतः कृते एकं कृतम् अस्ति।

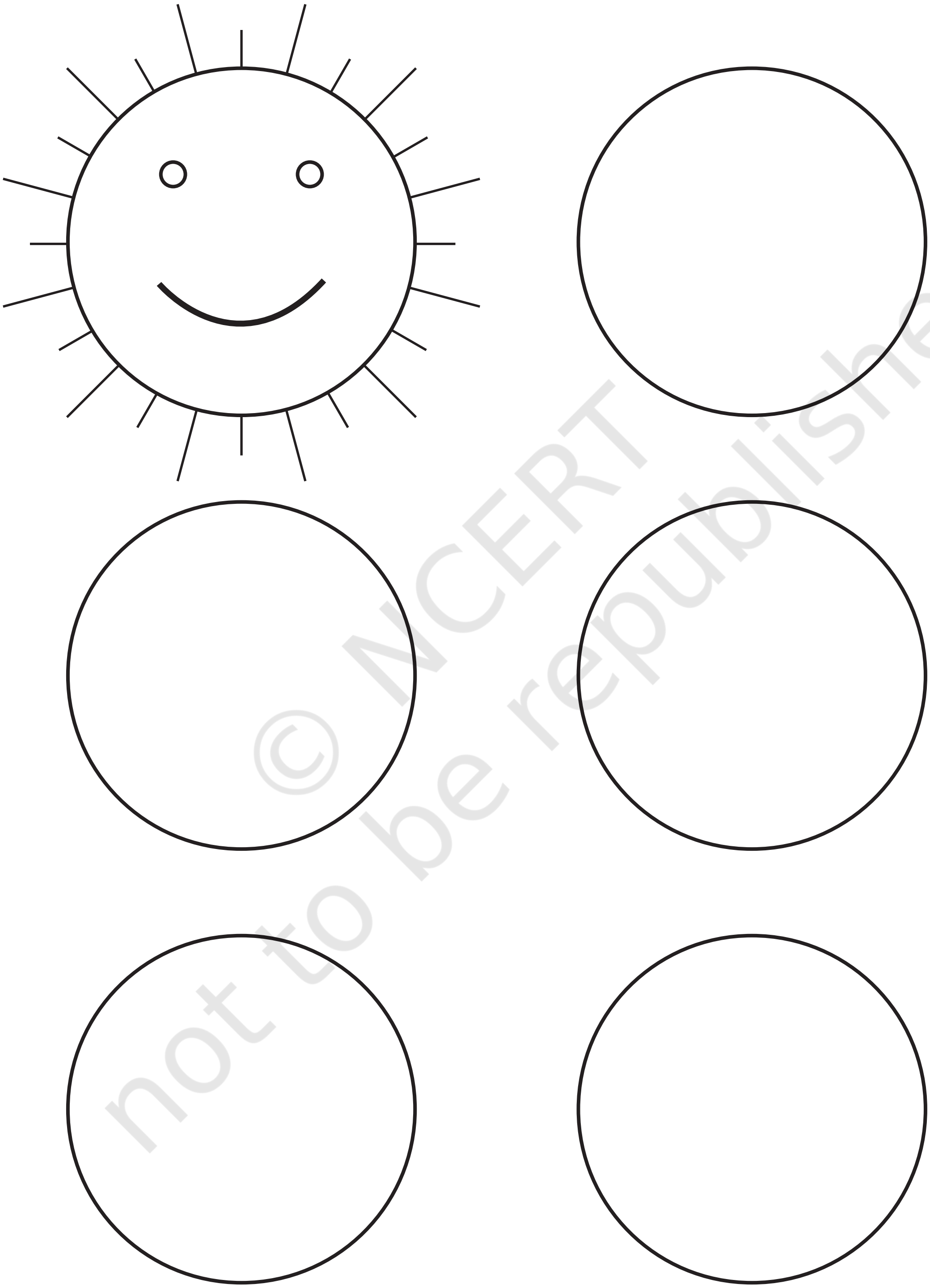

© NCERT not to be republished

मम क्रीडनकानि (चित्रपठनम्)

सिया, राहुलः, अमनदीपः च स्वप्रियक्रीडनकैः क्रीडन्ति। तेषां गृहे विविधानि क्रीडनकानि सन्ति।

- चित्रे कति क्रीडनकानि द्रष्टुं शक्यन्ते ? मञ्जूषायां सङ्ख्यां लिखतु।
- भवान् तैः सह क्रीडां समाप्य क्रीडनकनि कुत्र स्थापयति? स्वप्रियक्रीडनकस्य अत्र चित्रं करोतु

अत्र स्वप्रियपशोः चित्रणं कुर्वन्तु

© NCERT not to be republished

मम कोलाजचित्रम्

- वृत्तपत्रेभ्यः शरीरस्य स्वच्छतायाः, स्वच्छतया सह च सम्बद्धानि चित्राणां सङ्ग्रहणं करोतु ।
- दत्तायां मञ्जूषायां तानि छित्त्वा संश्लेषयतु।
- भवतः कोलाज इति स्वमिश्रितचित्रस्य विषये चर्चां करोतु।
- स्वस्य स्वमिश्रितचित्राय रोचकं नाम ददातु।

कोलाज इति मिश्रितचित्रं रचयतु

© NCERT not to be republished

मां परितः पशवः खगाः च

पशुम् अभिज्ञाय नाम वदतु

गीतं गायतु

खगः

चूँ-चूँ गदति चटका
बाँ-बाँ गदति धेनुः

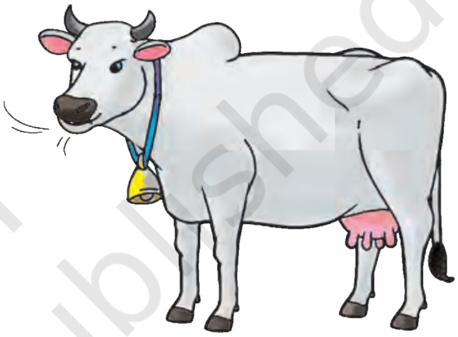

बाँ-बाँ
गदति धेनुः

धेनुः

भौं-भौं
भषति कुक्कुरः

कुक्कुरः

म्याऊँ-म्याऊँ
गदति विडालः

बिडालः

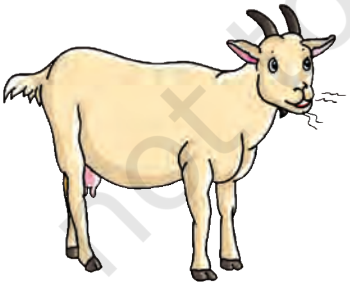

में-में गदति अजा
वदति बकः

अजा

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 28

अन्त्यवर्णसाम्यशब्दाः (समानान्त्यवर्णशब्दान् मेलय)

नल

मग

जग

लकड़ी

आलू

फल

मकड़ी

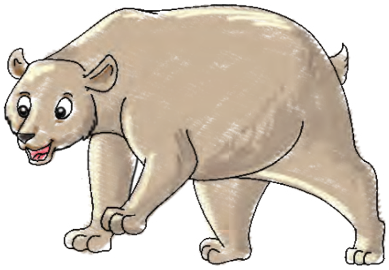

भाल

© NCERT not to be republished

अन्त्यवर्णसाम्यशब्दाः

यदि दत्तचित्रे अन्त्यवर्णसाम्यं भवति तर्हि प्रसन्नमुखे वर्णयतु। यदि दत्तचित्रे अन्त्यवर्णसाम्यं न भवति चेत् तर्हि खिन्नेन मुखेन वर्णयतु।..

फल

नल

जग

टब

दत्तमञ्जूषायां अन्त्यवर्णसाम्ययुक्तं किमपि चित्रद्वयं आरेखयतु।

© NCERT not to be republished

पदार्थानां गणना (सङ्ख्या 1–10)

उचितसङ्ख्यकपदार्थान् वृत्तपरिधिना परिवेष्टय।

वृत्तपरिधिना परिवेष्टय 10 रोटिकाः

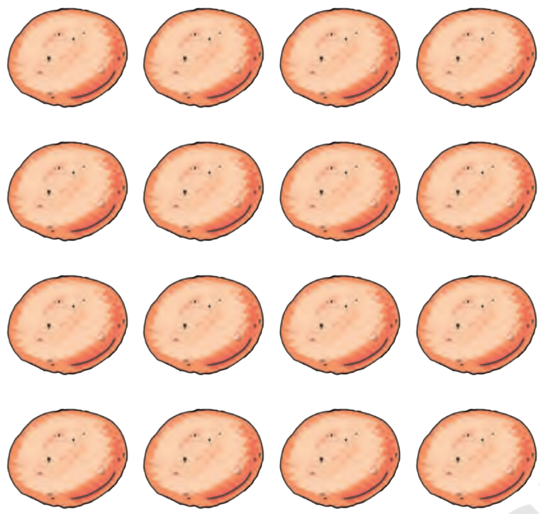

वृत्तपरिधिना परिवेष्टय 6 नक्षत्राणि

वृत्तपरिधिना परिवेष्टय सप्त कन्दुकानि

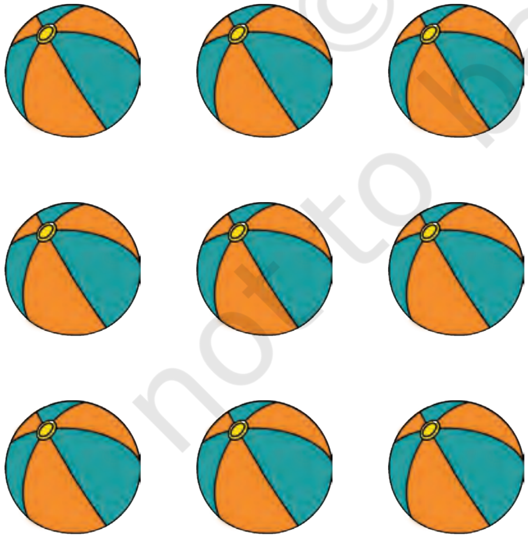

वृत्तपरिधिना परिवेष्टय 9 बिन्दून्

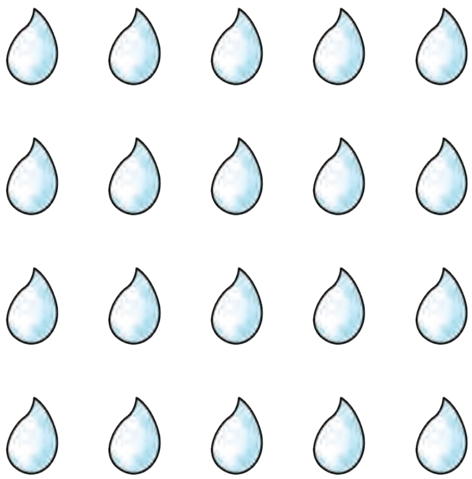

© NCERT not to be republished

चक्रव्यूहः

स्वधेनुं गोशालां नेतुं सियायाः सहायतां करोतु।

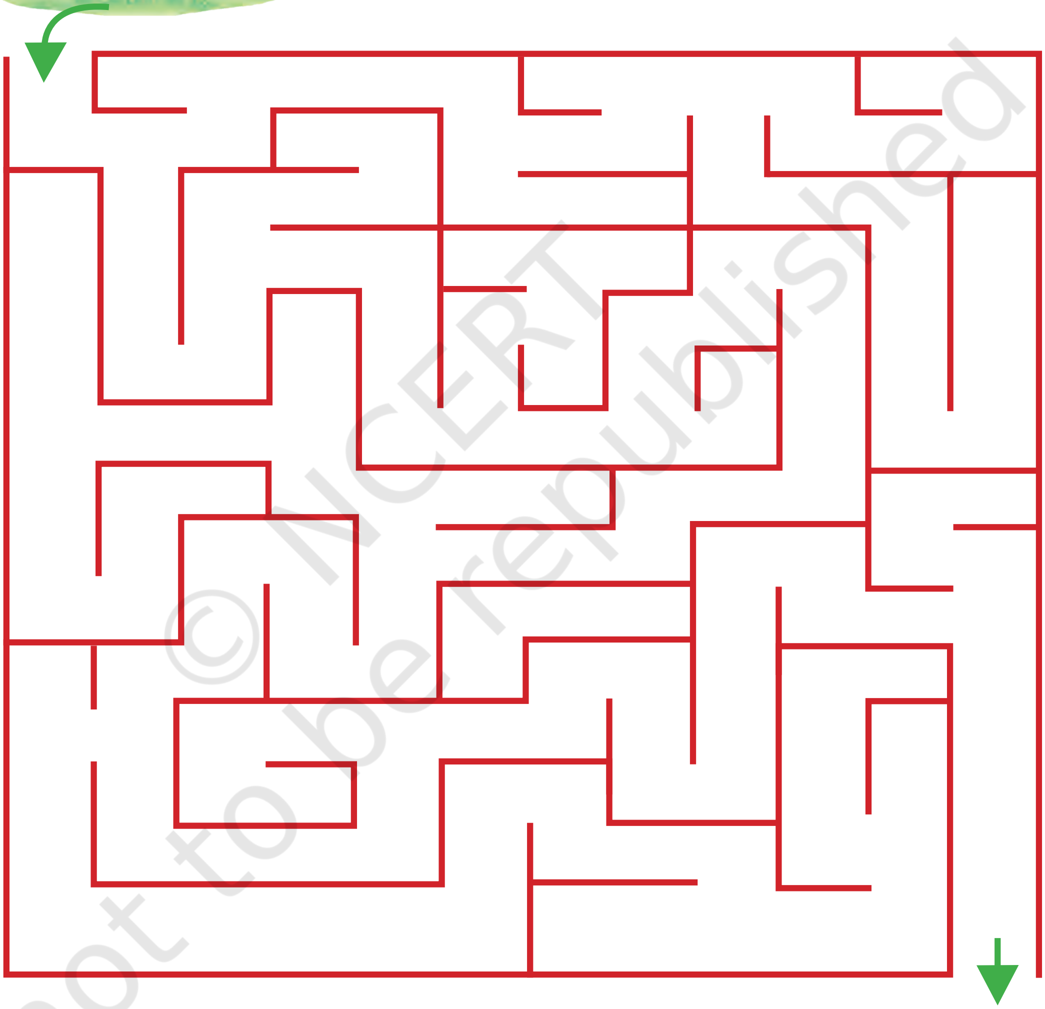

© NCERT not to be republished

बृहत्तमो लघुतमश्च

रक्तवार्णिकं पत्रं कर्तित्वा बृहत्तमे पदार्थे संश्लेषयतु पीतवर्णं पत्रं च

लघुतमे पदार्थे।

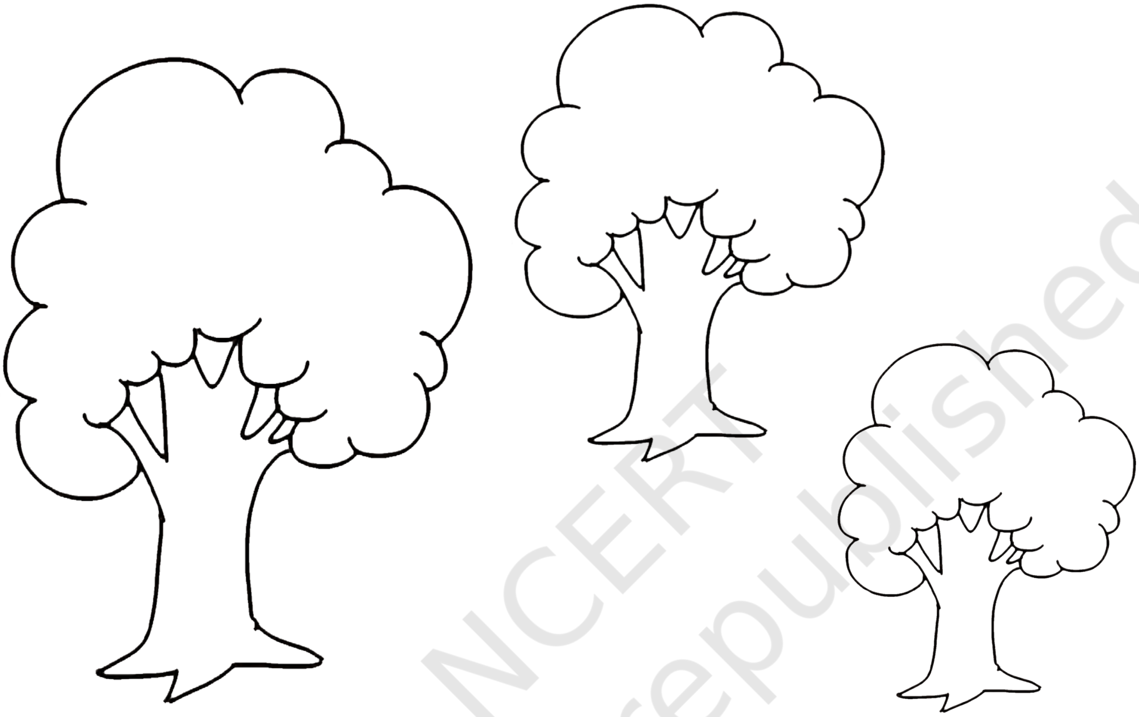

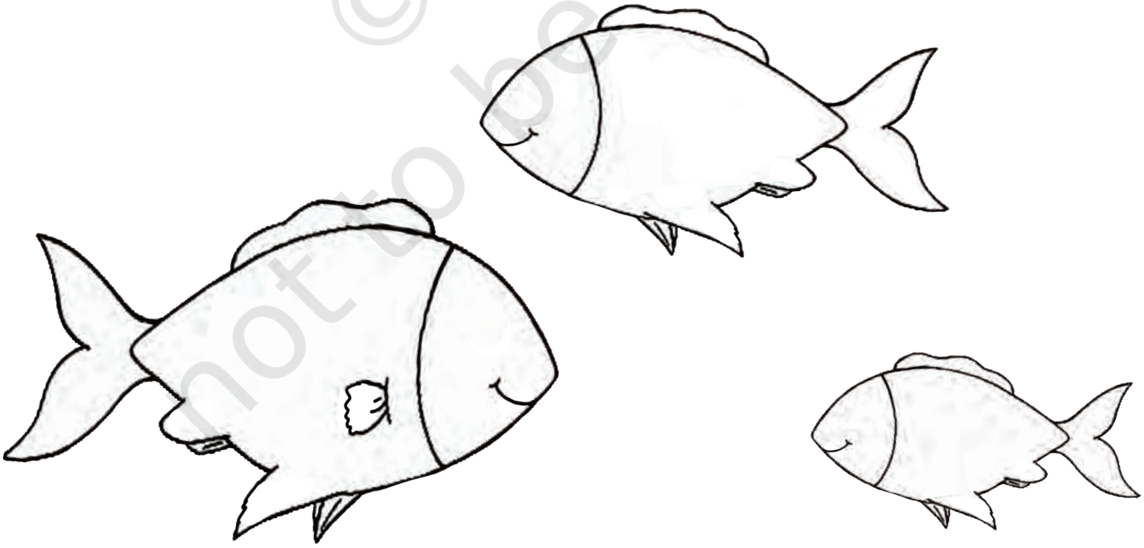

© NCERT not to be republished

प्रतिमानम् अनुसरतु

- प्रतिमानं पश्यतु।
- दत्ते स्थाने समानप्रतिरूपम् आरेखयतु।.

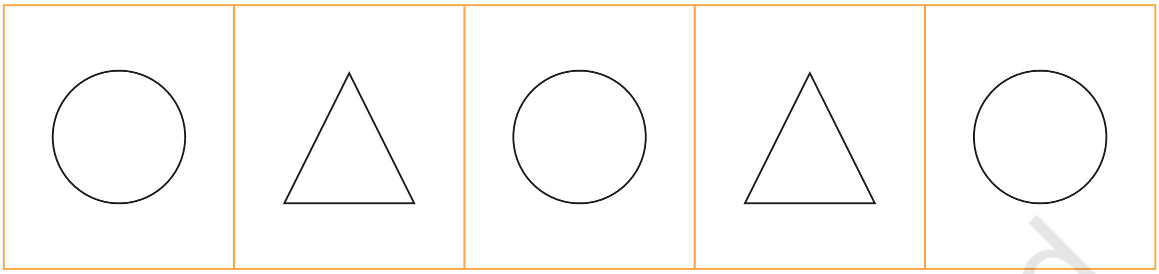

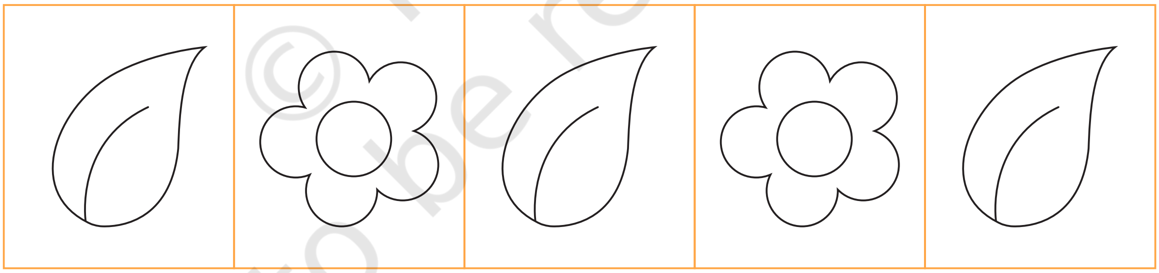

© NCERT not to be republished

आरेखयतु उचितसङ्ख्यां च प्राप्नोतु

- प्रत्येकं मार्गस्य कृते वस्तूनां सङ्ख्यां गणयतु।
- दत्तमार्गे रेखाम् आरेख्य सम्यक् गणनया सह वस्तुसमूहेन सह मेलनं करोतु।

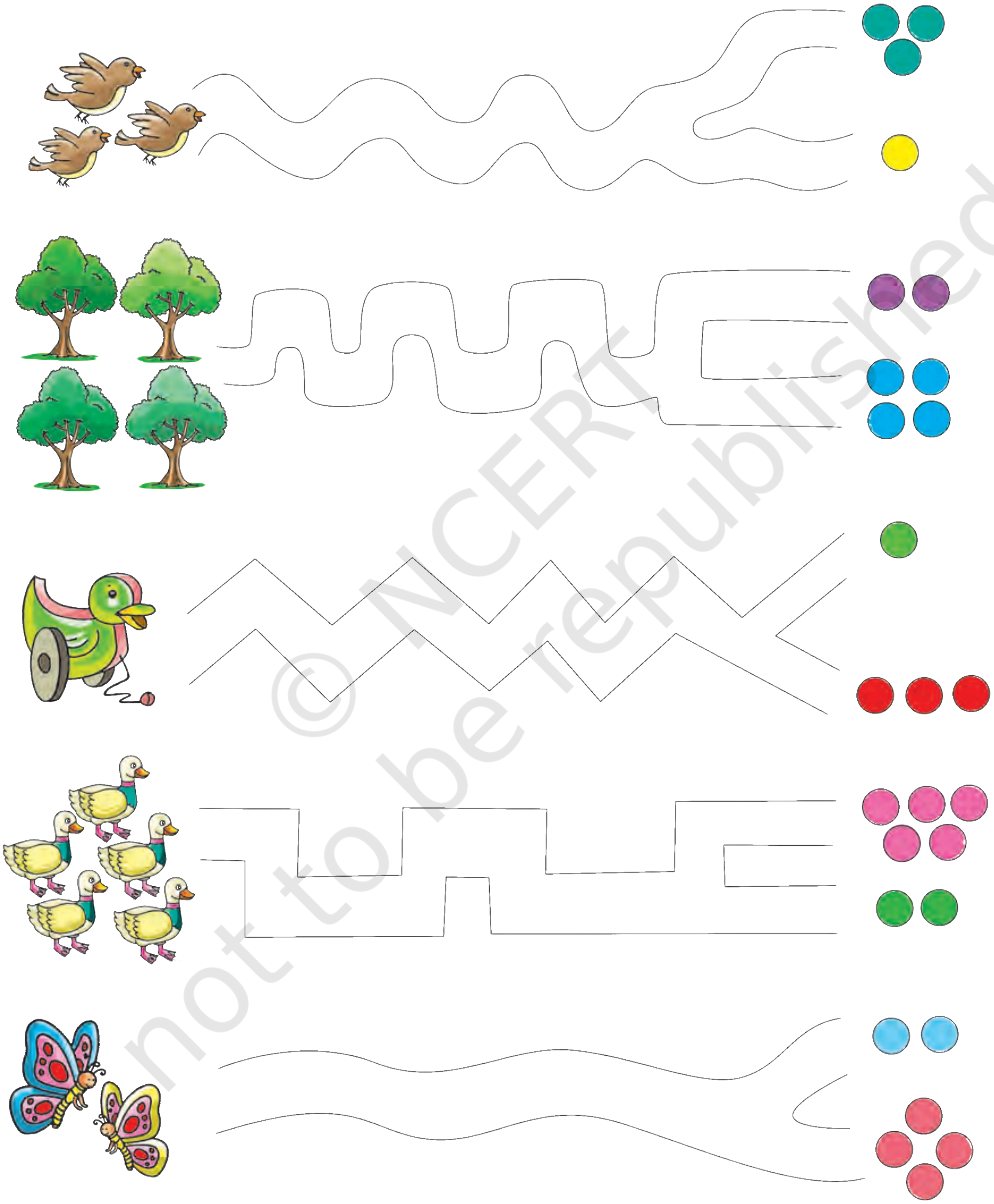

© NCERT not to be republished

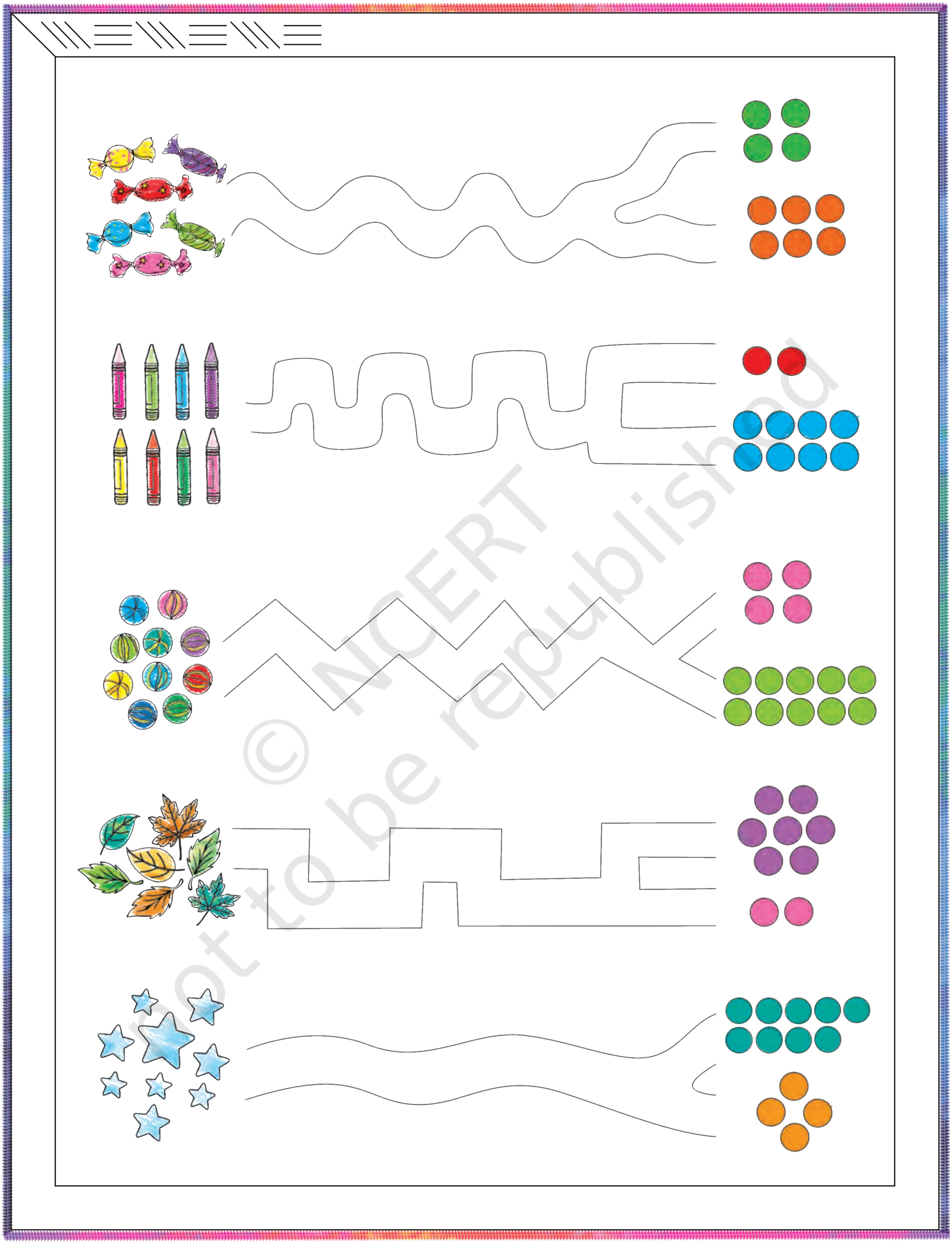

© NCERT not to be republished

कैटरपिलर इति कृमिं पूरयतु

सङ्ख्यानुसारं वृत्तानि रचयित्वा तेषु रङ्गं करोतु।

5

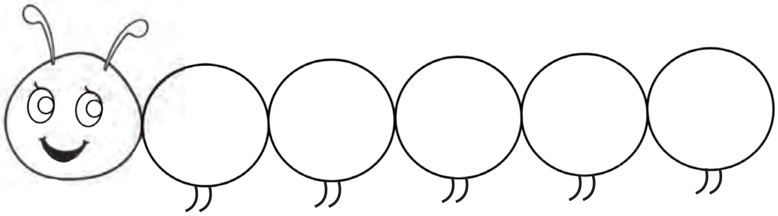

7

9

6

4

2

© NCERT not to be republished

सिंहो मूषकः च

- प्रत्येकं कथापत्रं दर्शयित्वा बालकान् कथां श्रावय।
- बालकः कथापत्राणि छित्त्वा सम्यक् क्रमेण व्यवस्थाप्य स्वशब्देषु कथां पुनः कथयतु।

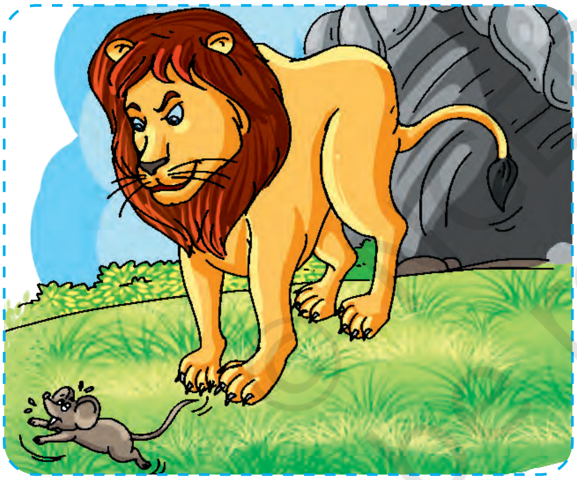
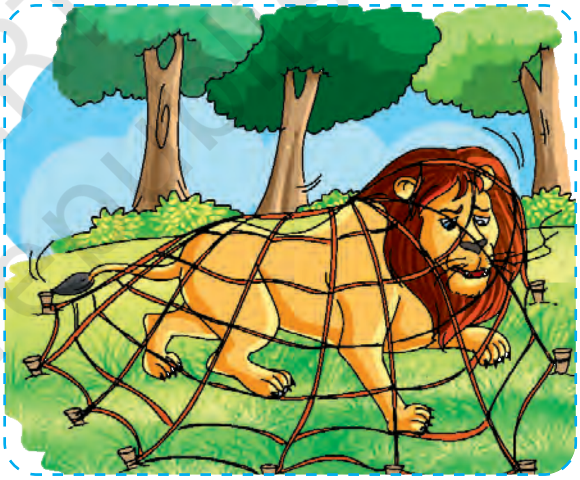
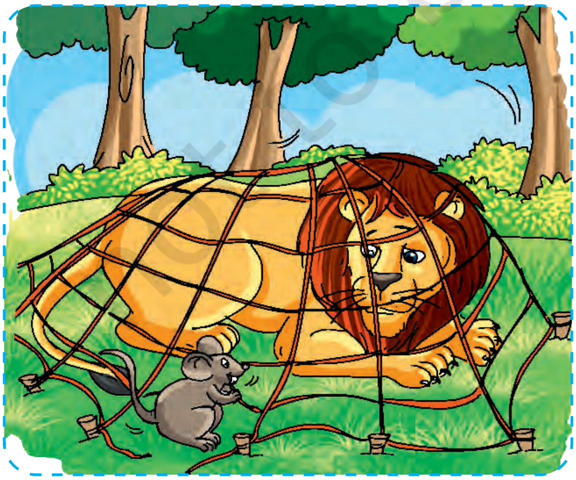
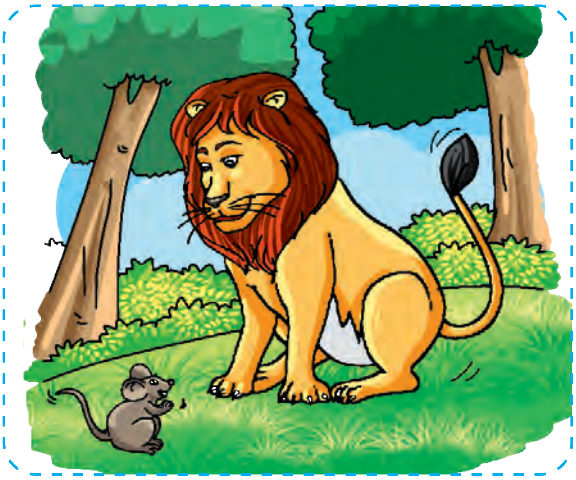

क्रियाकलापः 38

व्याधः कपोताश्च

- प्रत्येकं कथापत्रं दर्शयित्वा बालकान् कथां श्रावय।
- बालकः कथापत्राणि छित्त्वा सम्यक् क्रमेण व्यवस्थाप्य स्वशब्देषु कथां पुनः कथयतु।

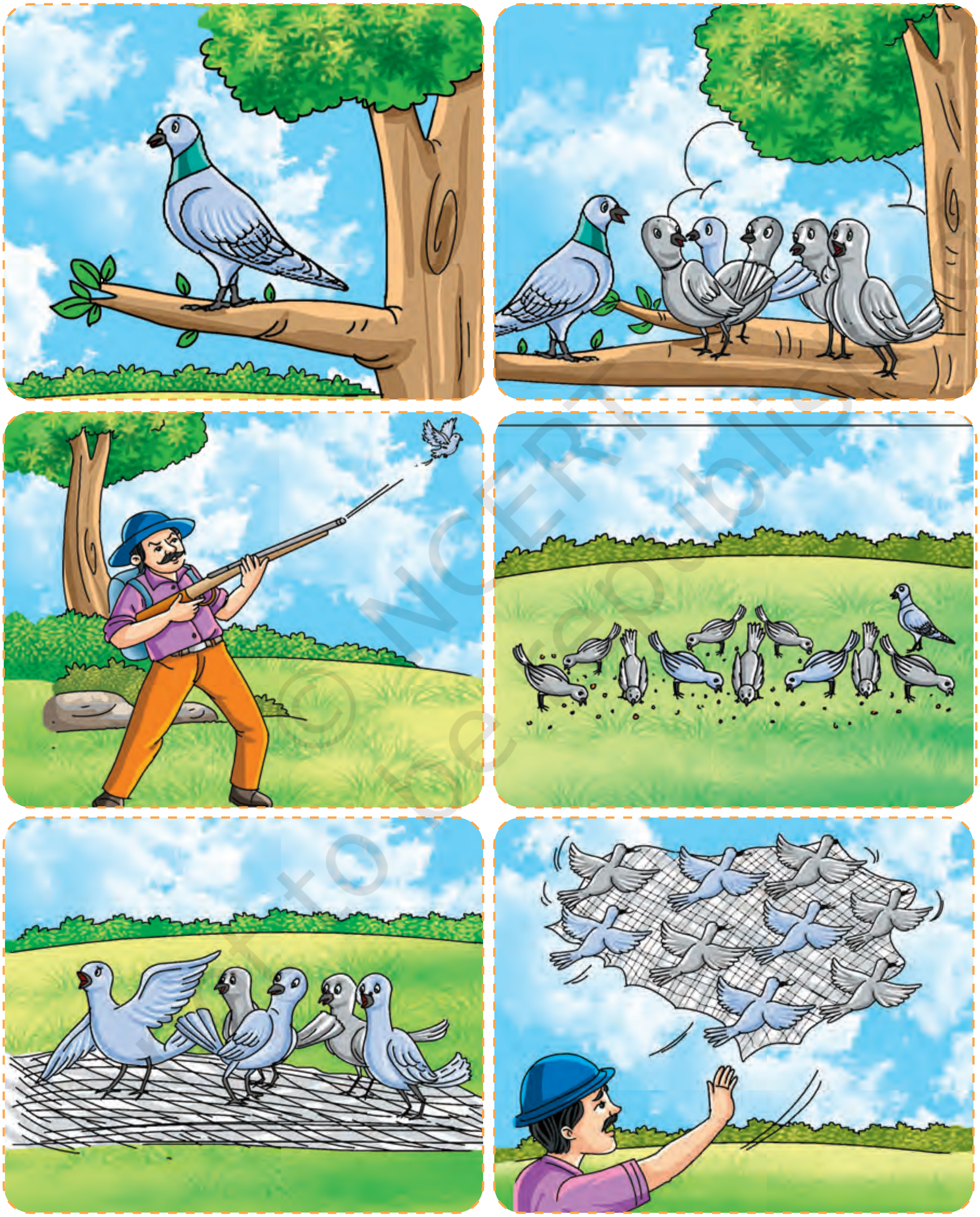

© NCERT not to be republished

सर्वथा उचिताकारः

- ‘बृहत्’, ‘मध्यम’, ‘लघु’ च चित्राणां परिचयं कृत्वा नामकरणं कुर्वन्तु।
- अधः दत्तानि चित्राणि छित्त्वा सम्यक् क्रमेण चिनोतु।

बृहत्	मध्यमम्	लघु

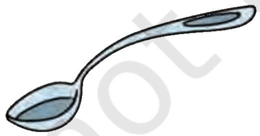

© NCERT not to be republished

बृहत् लघु च

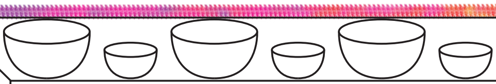

बृहत्यः लघ्व्यश्च आकृतयः अस्यां मञ्जूषायां संश्लेषणीयाः

© NCERT not to be republished

रक्तदुर्गः

रक्तदुर्गे राष्ट्रध्वजे च रङ्गम् पूरयतु!

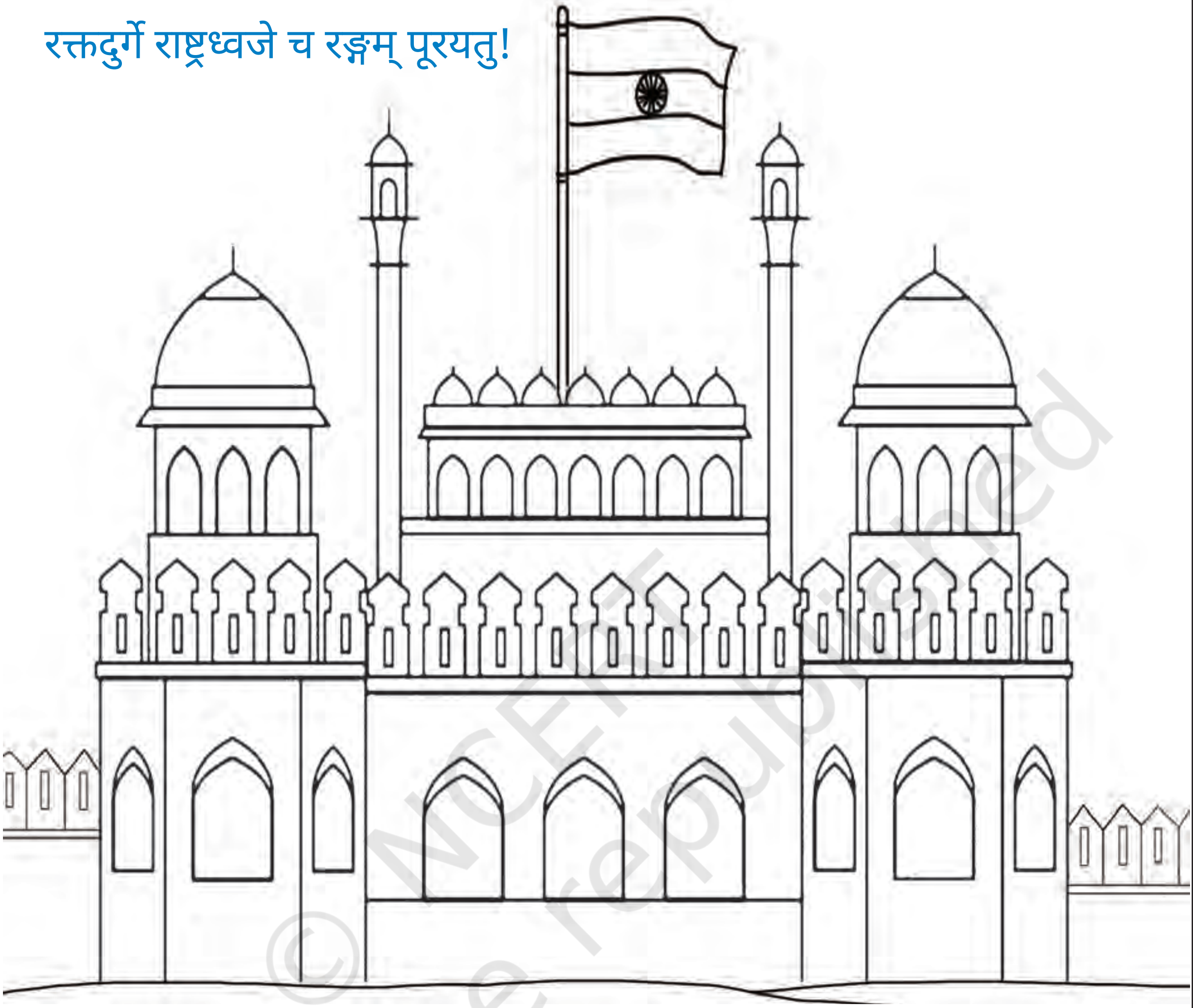

तिरंगा देश का झंडा,
तिरंगा शान भारत की।

तिरंगा चाँद से ऊँचा,
तिरंगा आन भारत की।

तिरंगा आँख का तारा,
तिरंगा जान भारत की।

इसे ऊँचा उठाएँगे,
यही पहचान भारत की।

© NCERT not to be republished

अपरेषु दयालुता

अधः प्रदत्ते कविते गायतु।

पशुषु सर्वदा दयालुः भवतु

पशूनां प्रति दयालुः भवतु
प्रातः मध्याह्नरात्रौ।
पशूनां हि भावाः अपि सन्ति
अतः मा भयभीता
सर्वदा तान् सम्यक् प्रेम करोति।

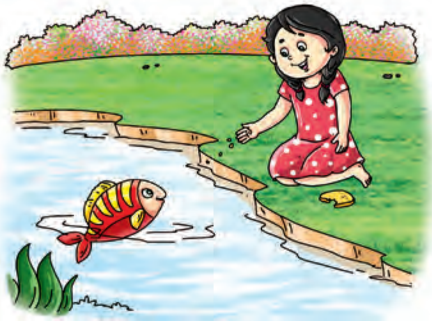

मछली जल की रानी ह

मछली जल की ऱानी है
जीवन उसक़ा प़ानी है
ह़ाथ लग़ाओ डर ज़ाएगी
ब़ाहर निक़ालो मर
ज़ाएगी प़ानी में ड़ालो जी ज़ाएगी

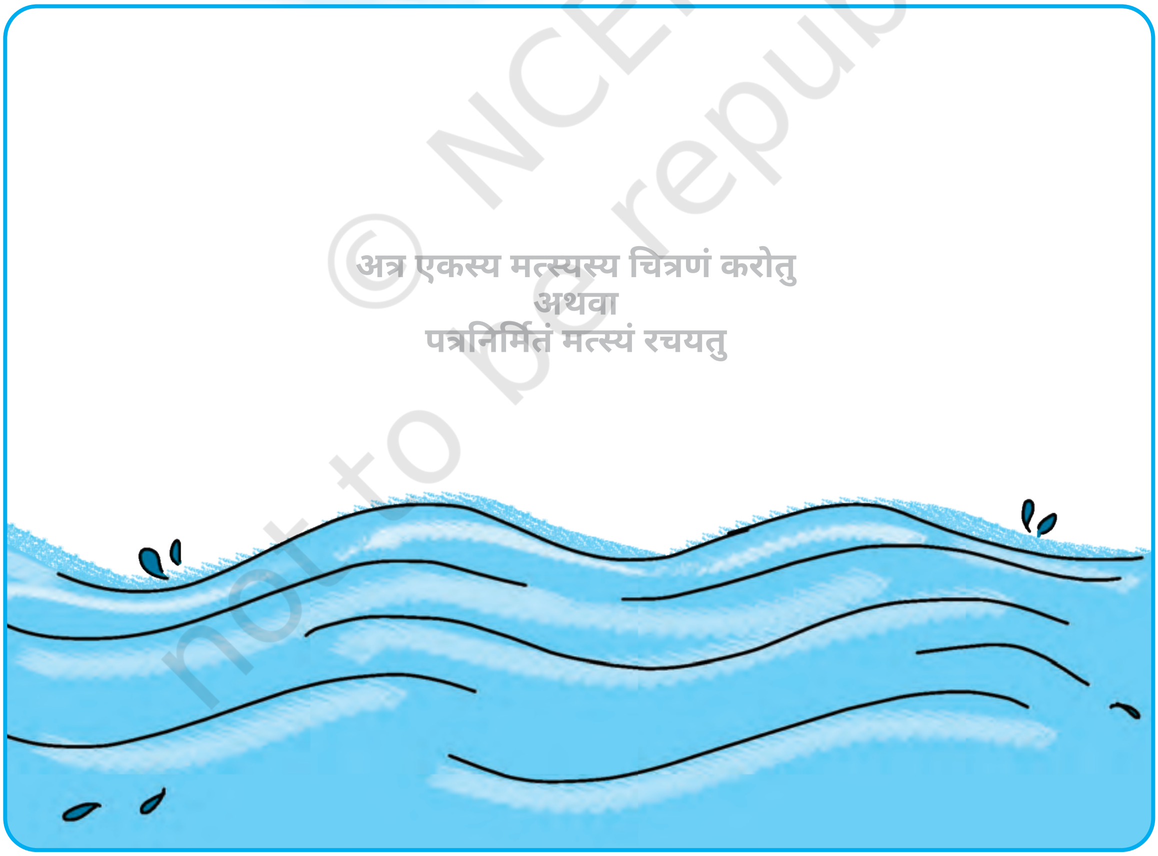

© NCERT not to be republished

स्वास्थ्यप्रदानि भोजनानि

प्रत्येकं पङ्क्त्यां स्वास्थ्यप्रदानि भोज्यानि वृत्तेन परिवेष्टितं करोतु।

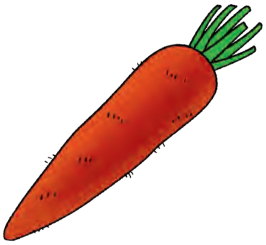

गाजरशाकः

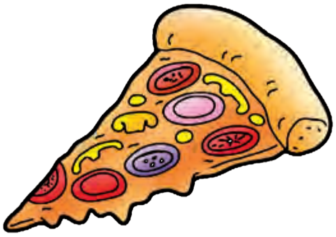

पिज़्ज़ाभोजनम्

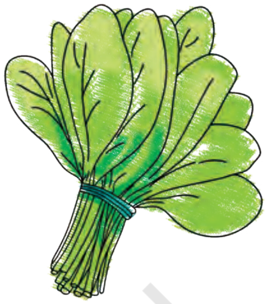

पालकशाकः

शीतलपेयम्

सेवफलम्

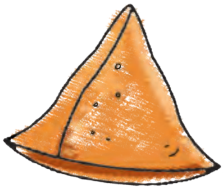

समोष्णम्

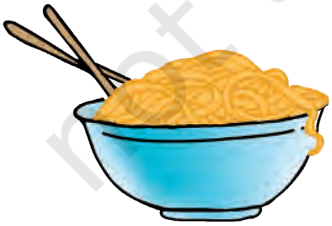

नूडलाख्यदीर्घसूत्राणि

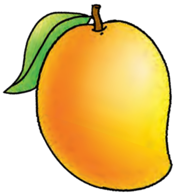

आम्रम्

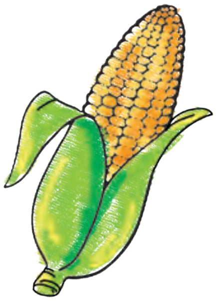

मौक्तिकान्नम्

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 44

क्रीडाक्षेत्रे (चित्रपठनम्)

चित्रम् अवलोकय

- चित्रे यद्भवति तदालक्ष्य चर्चा कर्त्तव्या।
- बालान् वयस्कान् च पश्य। ते किं कुर्वन्ति?

सृजनात्मकान् समीक्षात्मकचिन्तनप्रश्नाः प्रष्टव्याः।

- बालाः काः क्रीडाः क्रीडन्ति ?
- भवतः विचारानुसारं भृङ्गाः पुष्पाणां समीपे किमर्थं उड्डीयन्ते ?
- यदि भवान् एतत् क्रीडाङ्गणं गच्छति तर्हि भवान् कः क्रीडां क्रीडिष्यति?
- यदि द्वौ इतरौ बालकौ बालुकाक्रीडायां सम्मिलितौ भवतः तर्हि कति बालकाः भविष्यन्ति ? मञ्जूषायां सङ्ख्यां लिखतु।
- यदि एकः बालकः दोलातः अवतरति तर्हि कति बालकाः अवशिष्टाः भविष्यन्ति?
- मञ्जूषायां सङ्ख्यां लिखतु।

भ्रमणाय क्रीडायै च भवते समीहितस्य उद्यानस्य चित्रणम् अत्र करोतु।

© NCERT not to be republished

मम 10 गुब्बारा-क्रीडनकानि

मीना रविः च रङ्गितगुब्बाराक्रीडनकै क्रीडितुम् इच्छतः।

- गुब्बाराणां रङ्गाणां नाम वद।
- प्रत्येकं गुब्बाराक्रीडनकं स्पृष्ट्वा तानि गणयन्तु।
- अधुना प्रत्येकं गुब्बारासूत्रं मीनायाः रवेः च हस्ते ददातु।

© NCERT not to be republished

समग्रतः कति गुब्बाराक्रीडनकानि सन्ति ? मञ्जूषायां सङ्ख्यां लिखतु।.

गणयित्वा रङ्गानुसारं सङ्ख्यां लिखतु

- रेलयाने कति उपयानानि द्रष्टुं शक्नोति ? ______________
- • रेलयानस्य उपयानेषु रङ्गं करोतु।

1. (red)	2. (green)	3. (purple)	4. (orange)	5. (blue)	6. (yellow)	7. (light blue)

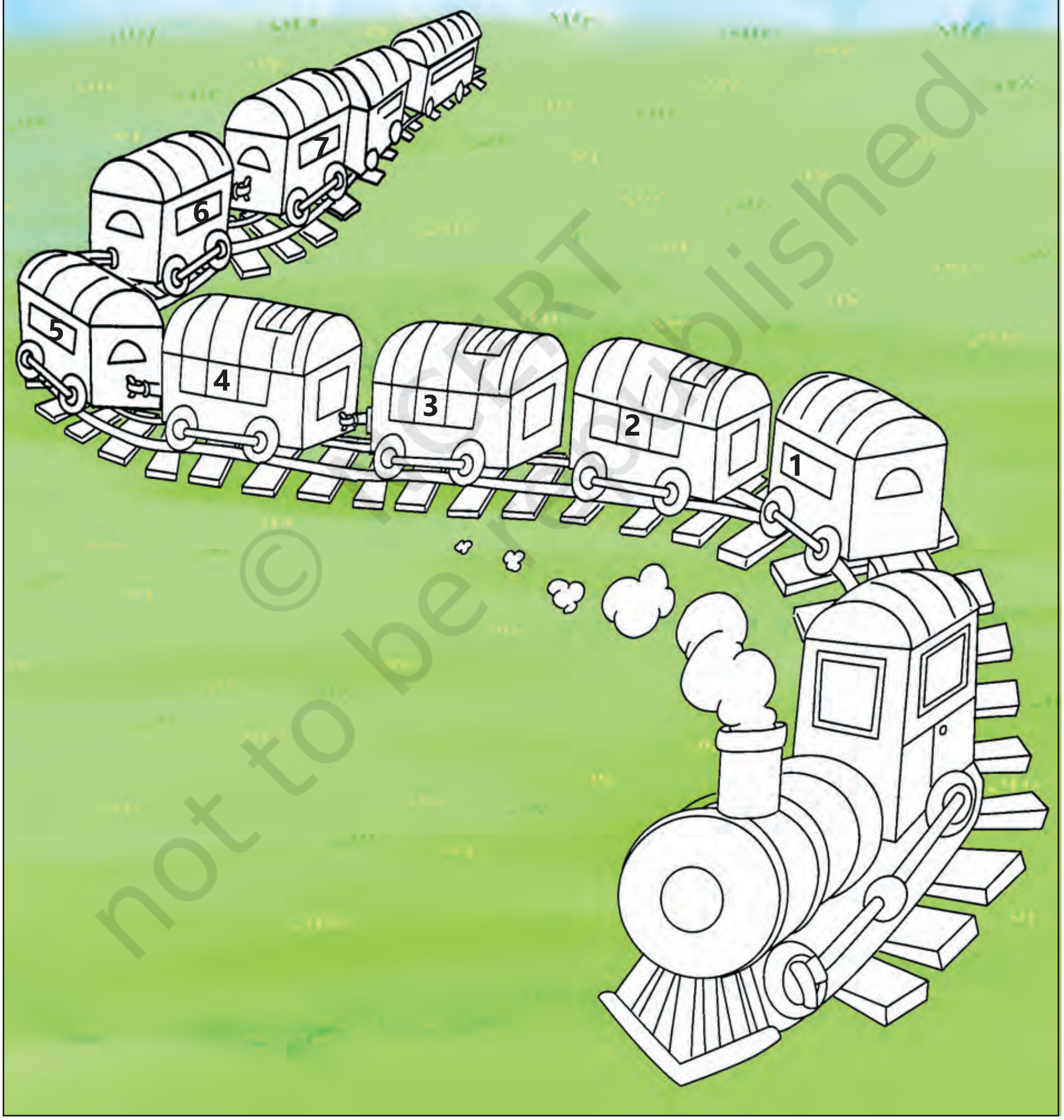

© NCERT not to be republished

अहम् आत्मानं स्वच्छं करोमि

- बालकं मञ्जूषायां वस्तुनः चित्रणं कर्तुं रञ्जयितुं च प्रोत्साहयन्तु।
- एतेषु प्रत्येकं वस्तु आत्मपरिचर्यायै स्वच्छतायै च कथं उपयुज्यते तथा च तानि किमर्थं महत्त्वपूर्णानि इति चर्चां कुर्वन्तु?

अत्र चित्रणं करोतु एतेन अहं स्वदन्तान् स्वच्छान् करोमि	अत्र चित्रणं करोतु एतेन अहं स्वशरीरं स्वच्छं करोमि
अत्र चित्रणं करोतु एतेन अहं स्वकेशान् स्वच्छान् करोमि	अत्र चित्रणं करोतु एतेन अहं आत्मानं शुष्यामि

© NCERT not to be republished

सरक-सुरक्षा (चित्रपठनम्)

- चित्रे किं पश्यसि ?
- सुरक्षितान् जनान् समीचीनताचिह्नेन (✓) चिह्नितं करोतु असुरक्षितान् च कर्तनचिह्नेन (☒)।

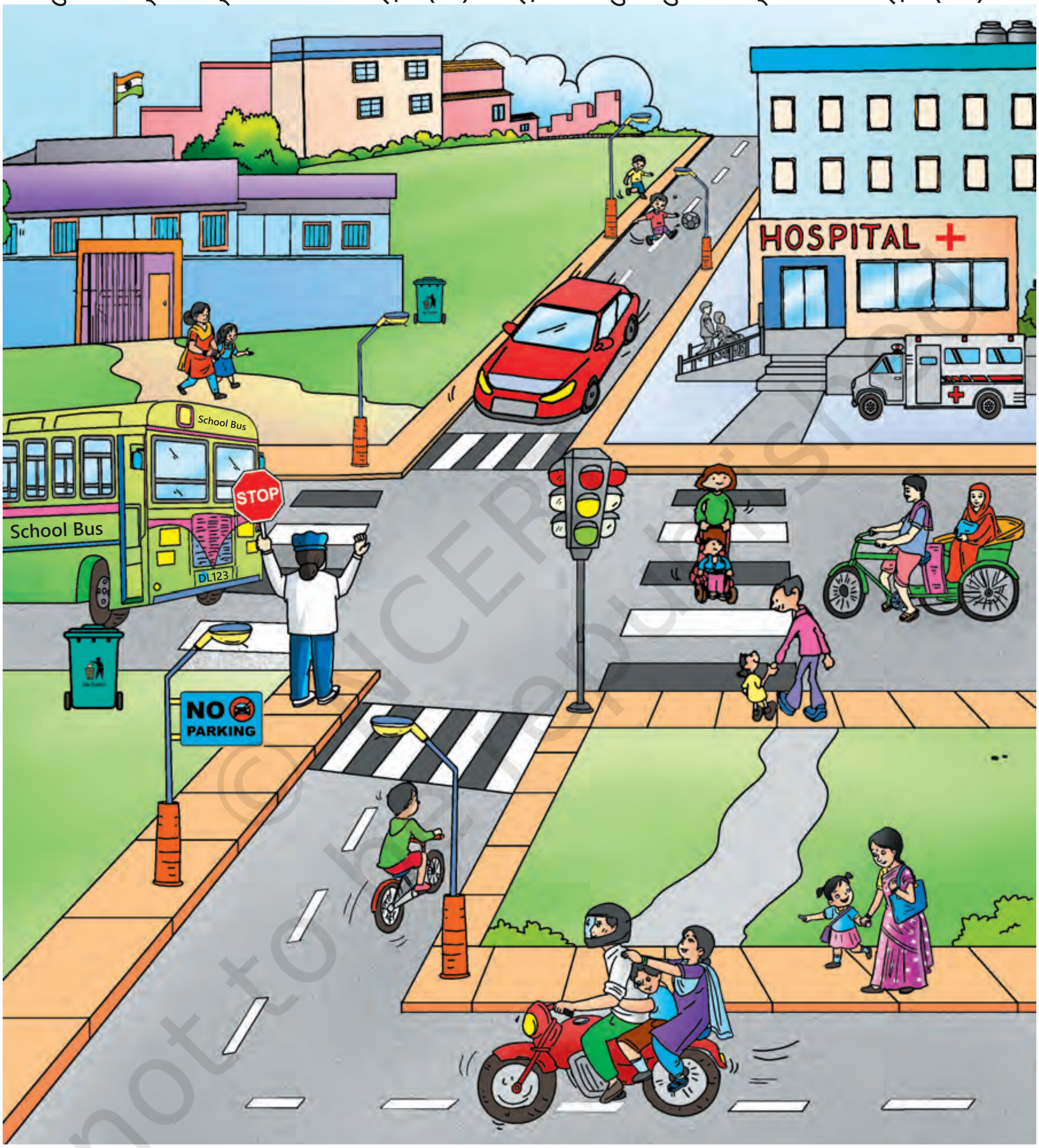

- यातायातप्रकाशस्तम्भे प्रत्येकं प्रकाशः किं सूचयति ?
- मार्गे भवान् यावन्ती वाहनानि पश्यति तेषां संख्यां गणयित्वा मञ्जूषायां लिखतु।.

द्विचक्रवाहनानि ◯ त्रिचक्रवाहनानि ◯ चतुश्चक्रवाहनानि ◯

© NCERT not to be republished

स्वच्छं शरीरम्

प्रत्येकं पङ्क्तौ दत्तं वस्तु वामभागे दत्तैः शरीराङ्गैः सह मेलनं कृत्वा परिधिवृत्तेन परिवेष्टयतु।

Hair	Soap and Shampoo	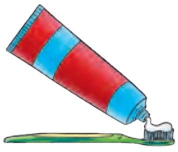 Toothpaste and Tooth brush	Comb
Hands	Soap and Water	Comb	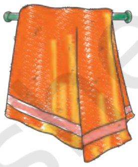 Towel
दन्ताः	Toothpaste दन्तसंस्कारचूर्णम्	दन्तमार्जनकम्	Water
नखाः	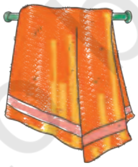 प्रोञ्छणवस्त्रम्	फेनकं जलं च	नखकर्तनी
नासिका	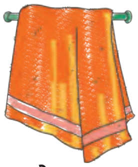 प्रोञ्छणवस्त्रम्	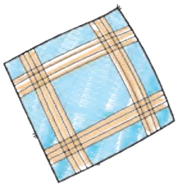 हस्तपटम्	नखकर्तनी

© NCERT not to be republished

निर्देशानुसारं चित्रणं करोतु (निजेन्द्रियानुसारम्)

वस्तूनि अहं पश्यामि

वस्तूनि अहं शृणोमि

वस्तूनि अहं स्पृशामि

वस्तूनि अहं जिघ्रामि

वस्तूनि अहं स्वदे

© NCERT not to be republished

फलैः सह प्रतिमानानि

प्रतिमानानि पूरयतु

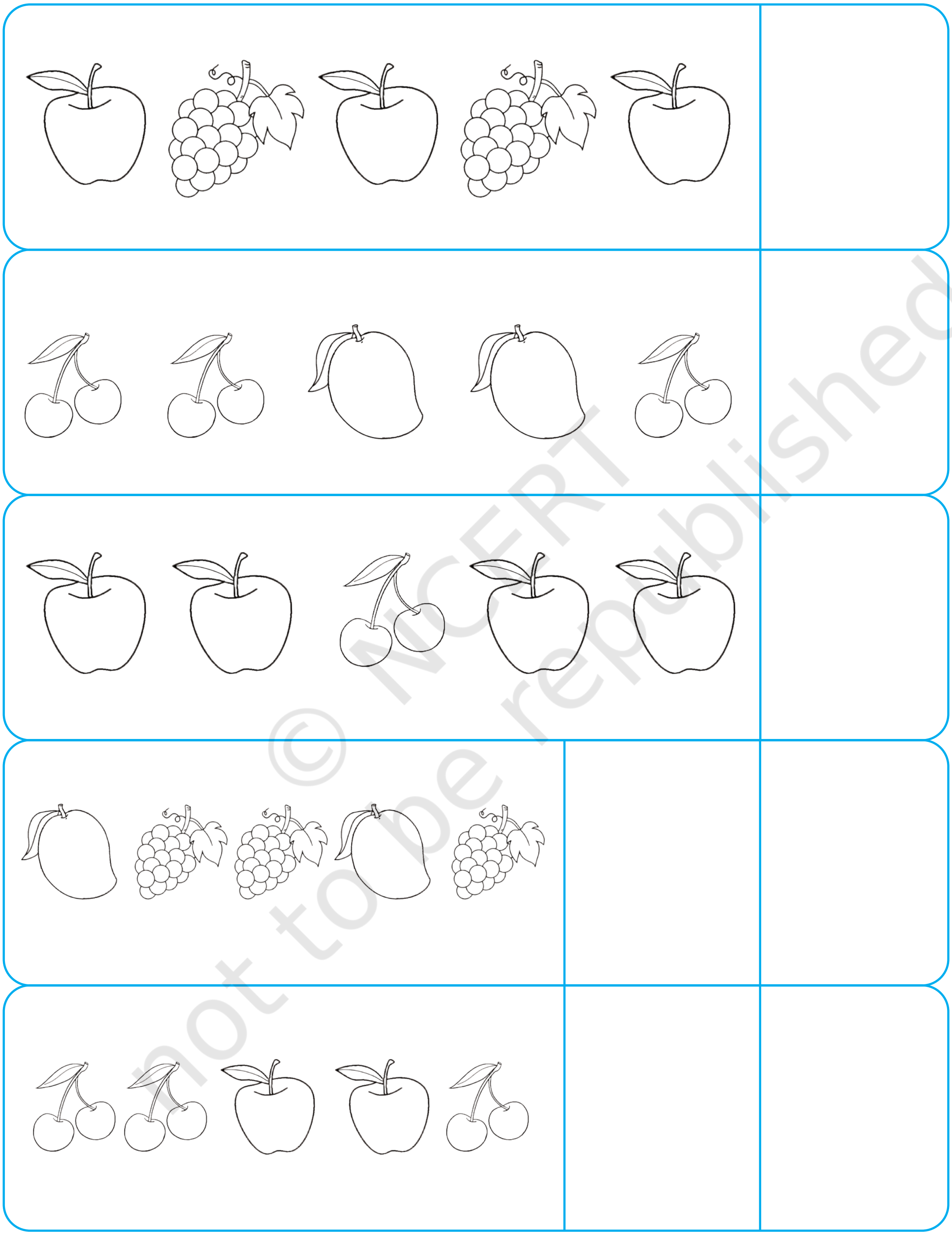

© NCERT not to be republished

वाहनानां गणना

गणनां कृत्वा वाहनानां सङ्ख्यां लिखतु

अत्र कति ट्रकवाहनानि

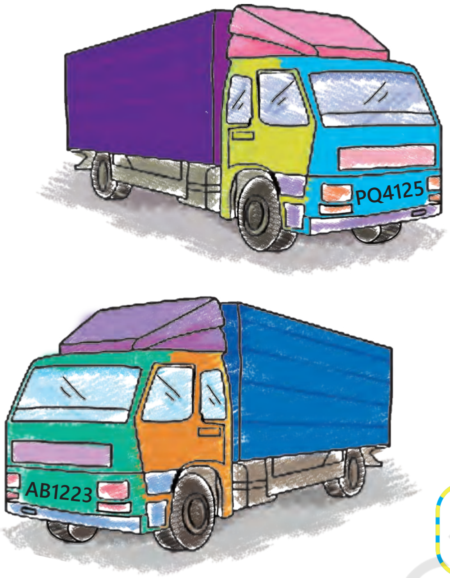

अत्र कति वृषशकटिका:?

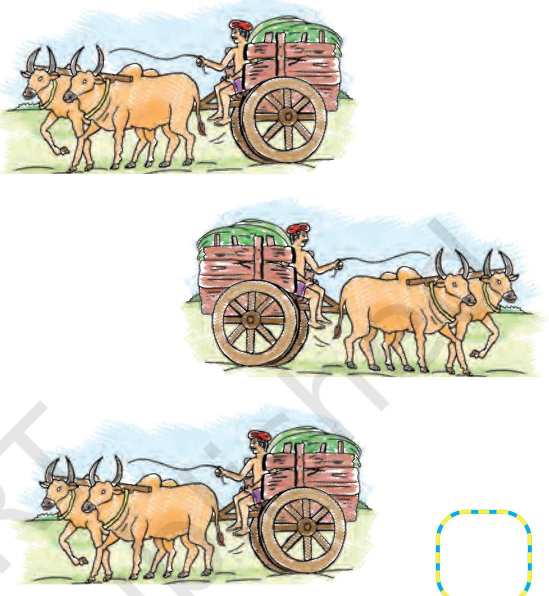

अत्र कति रिक्षावाहनानि

अत्र कति द्विचक्रिका:?

© NCERT not to be republished

ग-अक्षरीयाणि चित्राणि अन्वेषय

ग ○ ग ○ ग ○ ग

- चित्रं दृष्ट्वा नाम वदतु।
- 'ग' अक्षरारम्भचित्राणि रञ्जय।

ग्रीवाभूषणम्

गन्ना(इक्षुदण्डम्)

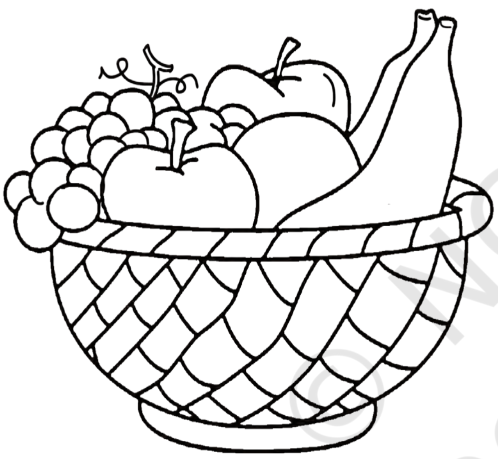

फलानि

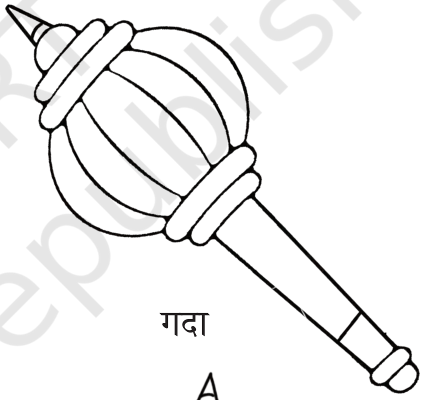

गदा

गमला(पादप-पात्रम्)

गणेशः

© NCERT not to be republished

फ-अक्षरीयाणि चित्राणि अन्वेषय

फ ○ फ ○ फ ○ फ ○

- चित्रं दृष्ट्वा नाम वदतु।
- 'फ' अक्षरारम्भचित्राणि रञ्जय।

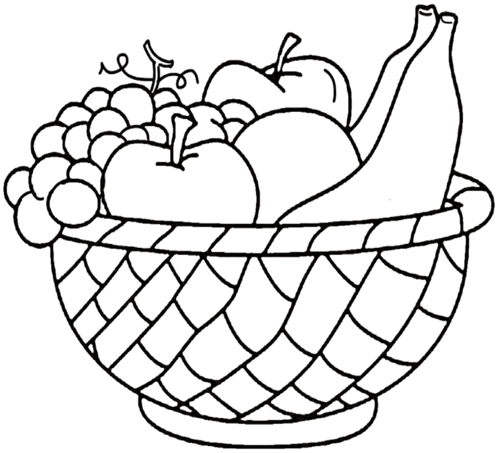

फलानि

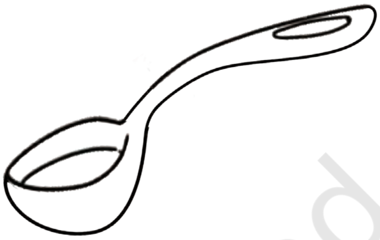

चम्मच

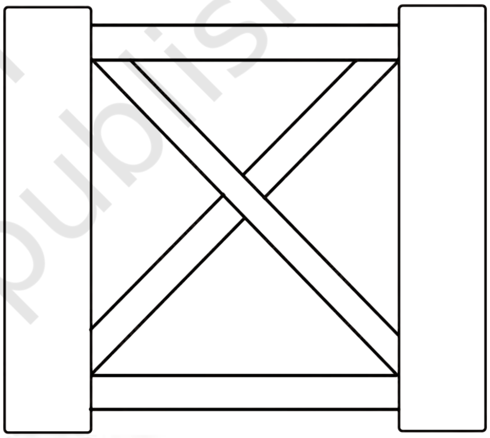

फाटक

फसल

फलिका

चटका

© NCERT not to be republished

परिधानेषु आकृतीनां मेलनं करोतु

- चित्रं दृष्ट्वा तस्य विषये चर्चां करोतु।
- बालपरिधानेषु भिन्नाकृतीः अवलोकयतु।
- अधुना समानाकारयुक्तानां परिधानानां मेलनं करोतु।

© NCERT not to be republished

अधुना आकृतीनां सङ्ख्यां गणयित्वा मञ्जूषासु लिखतु।

आकृतीः अन्विष्य मेलनं करोतु

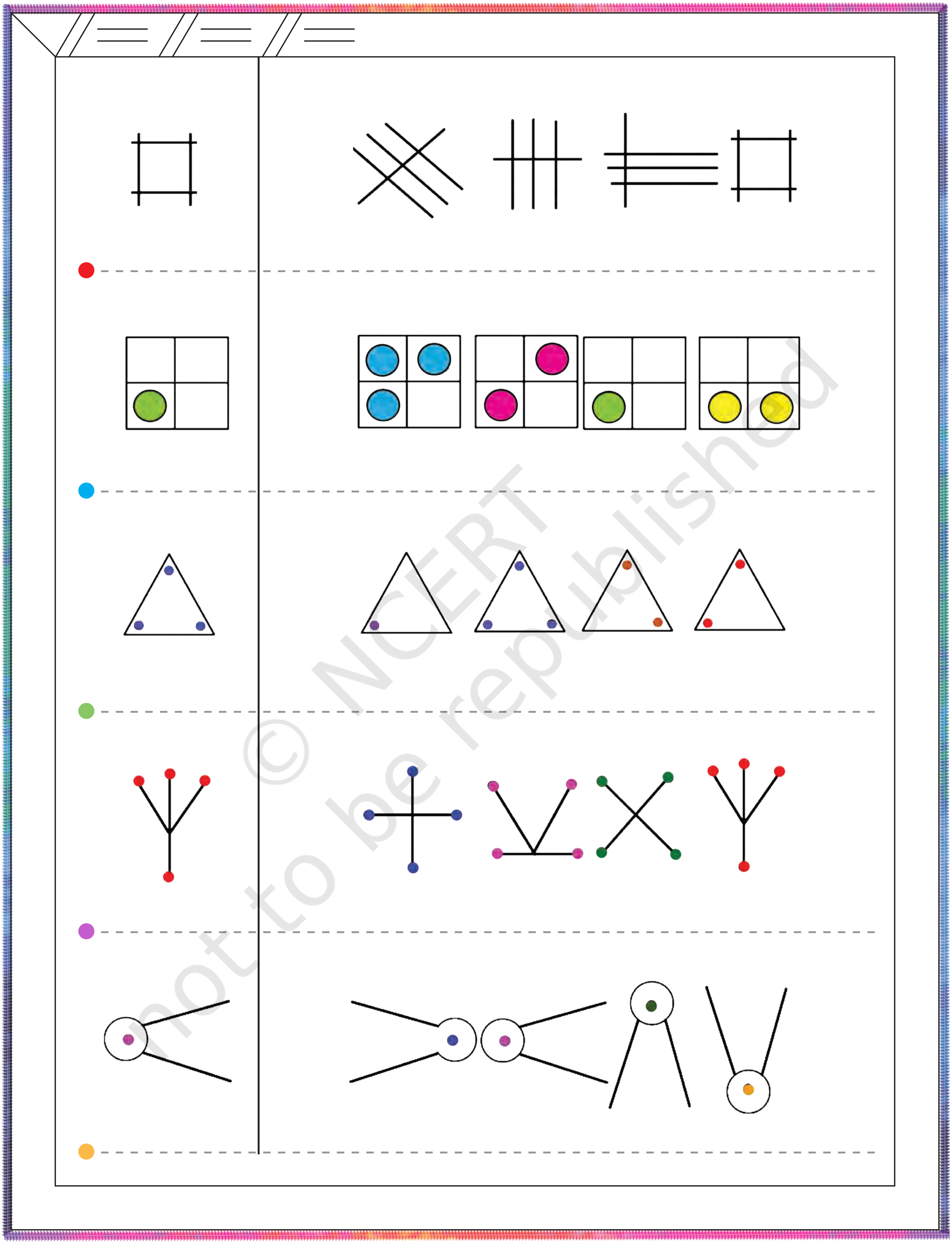

© NCERT not to be republished

लघुः खगः

कवितागायनं कृत्वा आनन्दम् आप्नोतु

एकदा अहं किञ्चित् पक्षिणं दृष्टवान्

आगच्छतु, अहं हॉप, हॉप, हॉप, .

अहं रोदिमि, “लघुपक्षी।

किं त्वं निवर्तयिष्यसि, निवर्तयिष्यसि, निवर्तयिष्यसि?”

अहं खिडकीं प्रति गच्छामि स्म

“कथं करोषि” इति वक्तुं ।

परन्तु तस्य लघुपुच्छं कम्पितवान्

दूरं च उड्डीयत।

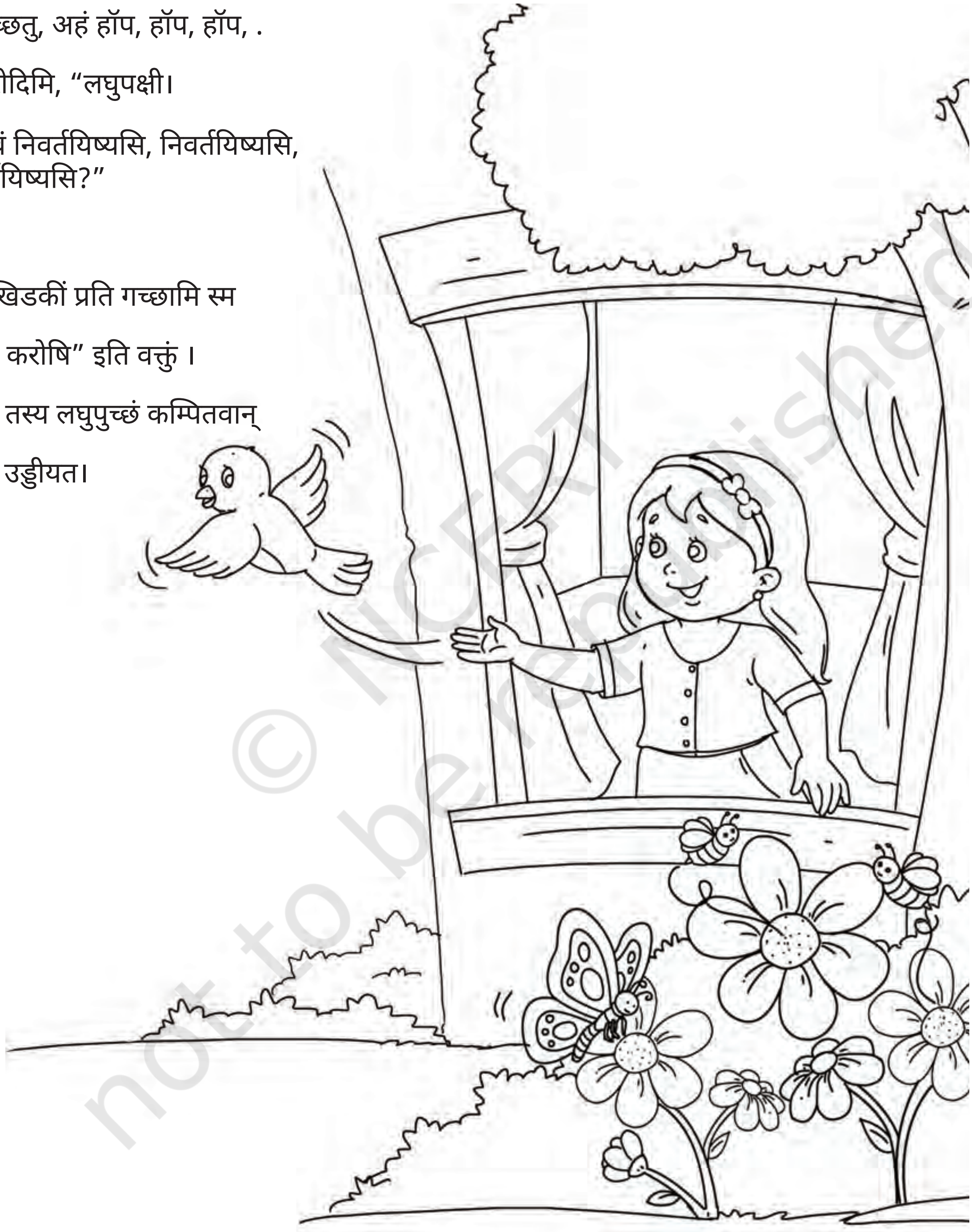

चित्रे रङ्गं करोतु।

© NCERT not to be republished

- प्रत्येकं चित्रं दृष्ट्वा पक्षिणः नाम वदतु।
- प्रत्येकस्य पक्षिणः नाम्नः आरम्भिकध्वनिं वदतु।
- येषां पक्षिणां प्रारम्भिकाक्षरध्वनिः समानः भवति तेषाम् अभिज्ञानं च करोतु।

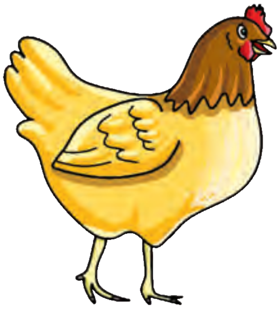

Hen

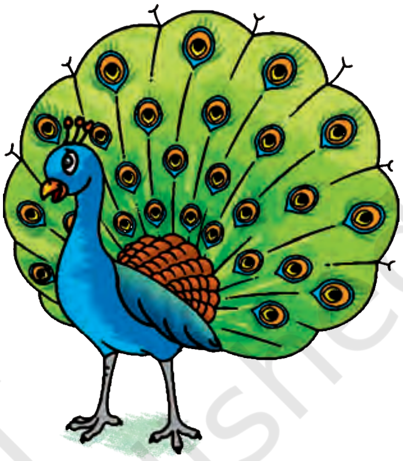

मयूरः

शुकः

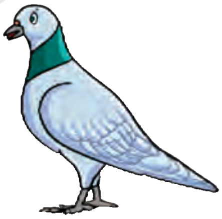

कपोतः

काकः

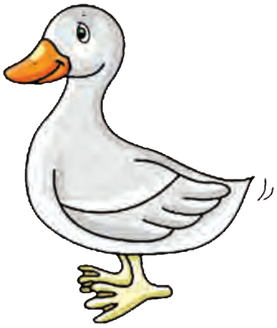

जलकुक्कुटः

© NCERT not to be republished

स्वविधिना प्रांशुतामापनं करोतु (मानकेतराः एकांशाः)

- कति वर्गान् यावत् जिराफ़ः प्रांशुः
- अङ्कान् गणयन्तु

5
4
3
2
1

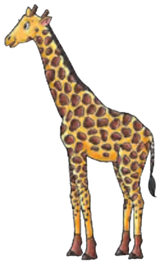

5
4
3
2
1

5
4
3
2
1

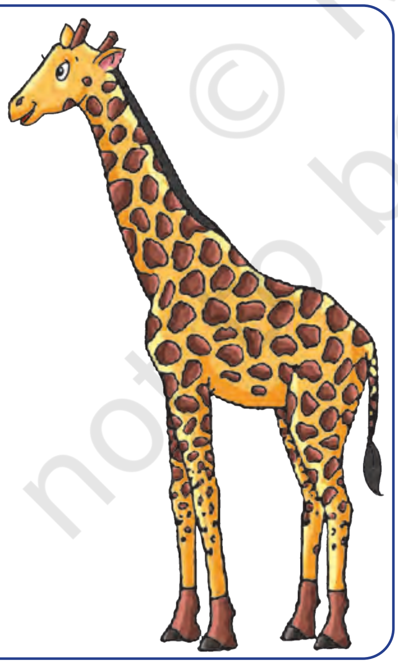

5
4
3
2
1

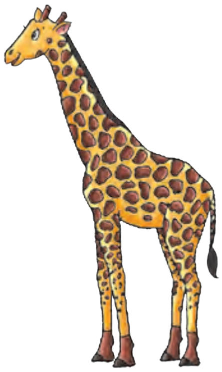

© NCERT not to be republished

स्वविधिना दीर्घतामापनं करोतु (मानकेतराः एकांशाः)

क्रियाकलापः 61

प्रत्येकं परिवहनं कति काष्ठखण्डं दीर्घम् अस्ति ? तान् खण्डान् रञ्जयित्वा दत्तायां मञ्जूषायां सङ्ख्यां लिखतु।

1.

2.

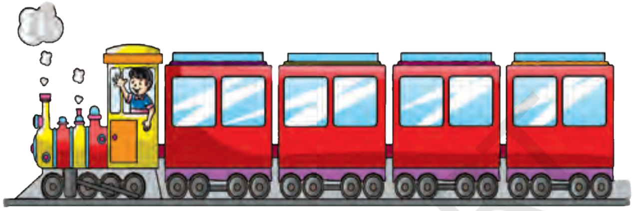

3.

4.

© NCERT not to be republished

इण्डियागेट इति स्थलम्

सङ्ख्याः योजयित्वा चित्रपूर्तिं करोतु।

मंदिर, मस्जिद के संग गिरजा,
शांति प्रेम की देते शिक्षा,
मेरा भारत सदा सर्वदा।

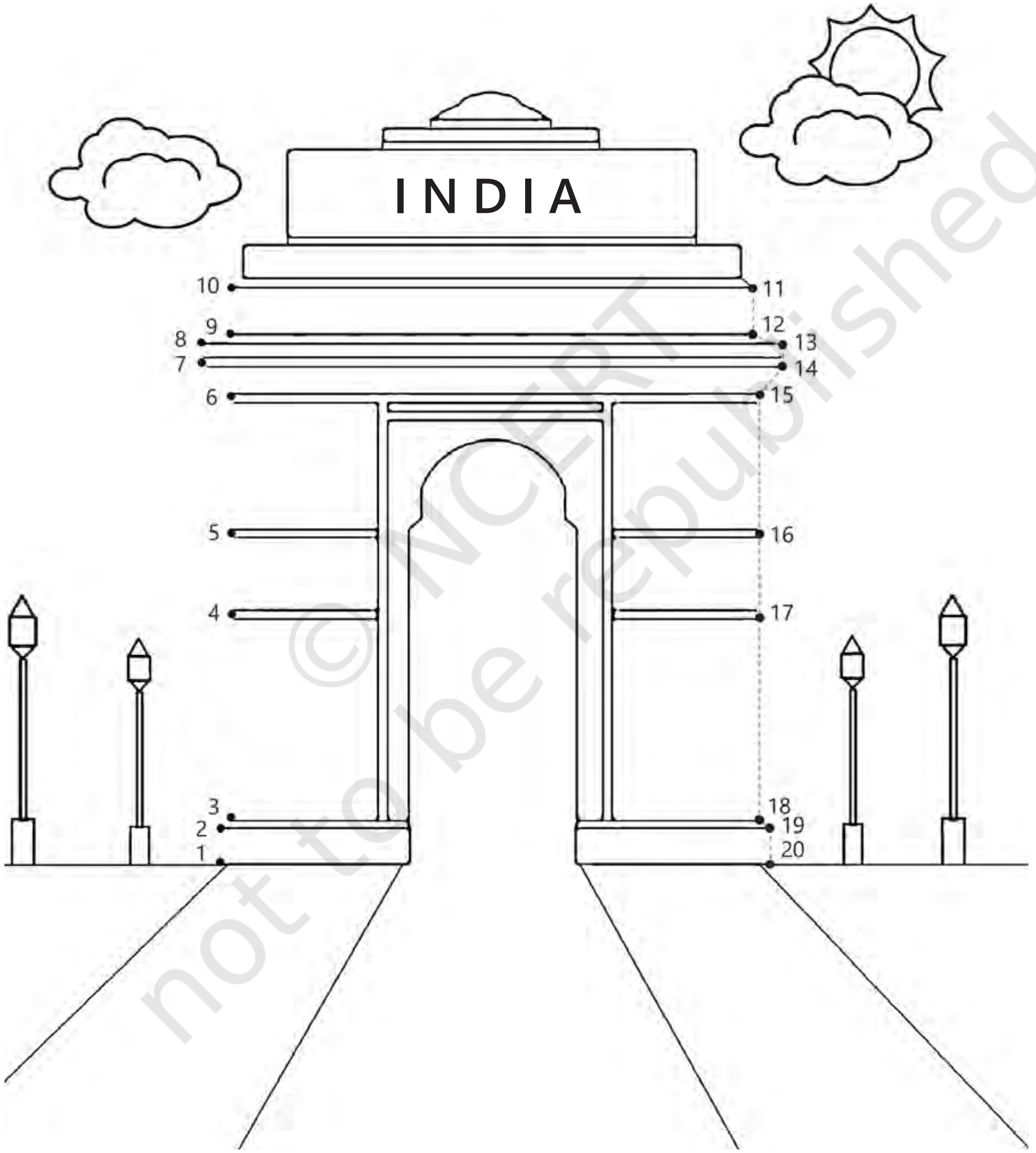

© NCERT not to be republished

चित्रम् अन्वेषयतु

- समुचितं रङ्गं चित्वा बिन्दुरेखासु अनुरेखणं करोतु।
- प्रत्येकं क्रीडनकं चित्वा नाम वदतु।
- प्रत्येकं क्रीडनके यः प्रारम्भिकः ध्वनिः श्रूयते तत् वदतु।
- प्रत्येकस्य क्रीडनकस्य आरम्भिकं अक्षरं लिखतु।

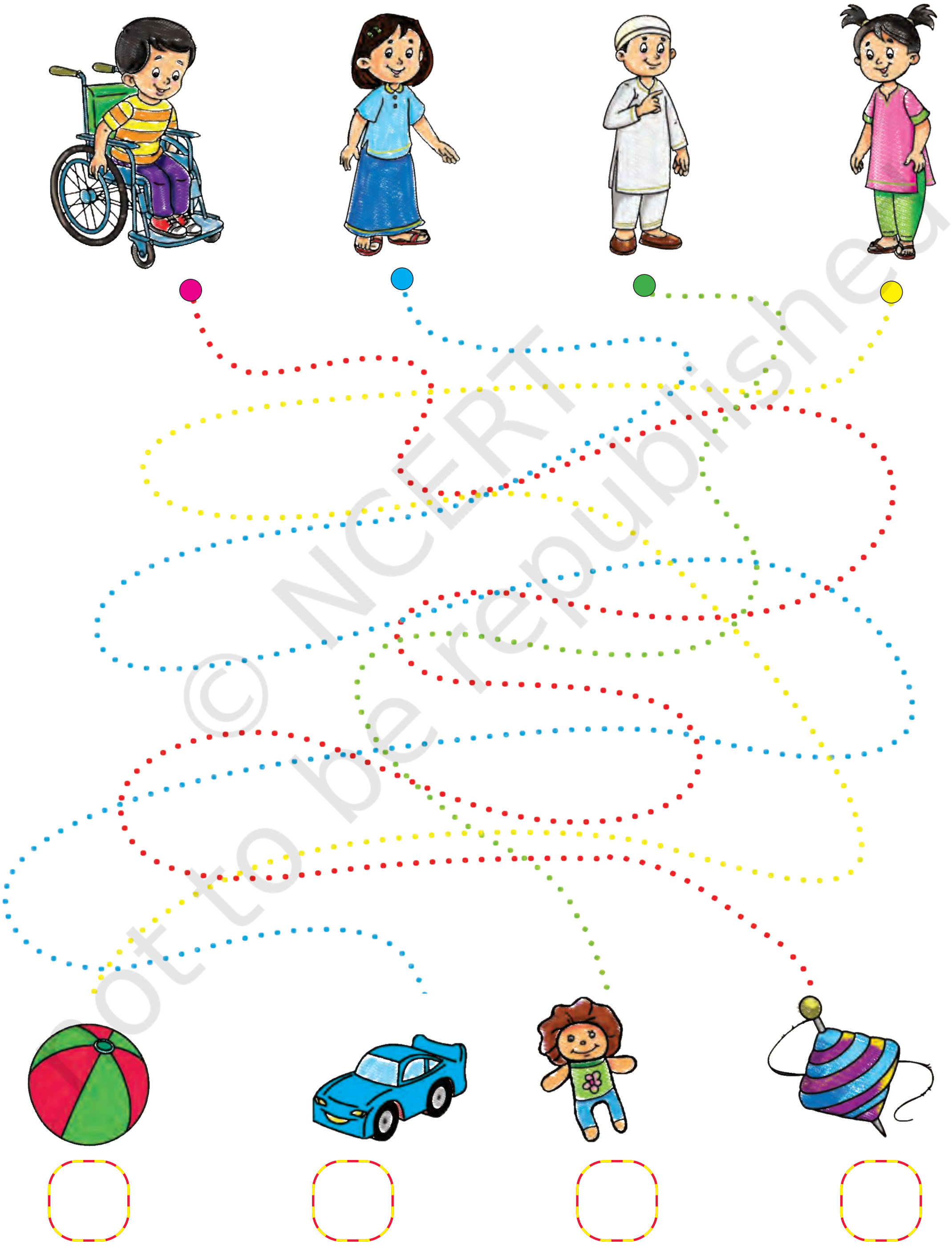

© NCERT not to be republished

परिचर्यायाः स्वच्छतायाश्च स्फारितपत्रम्

- सप्ताहस्य एकस्मिन् दिने भवता आत्मपरिचर्यायै स्वच्छतायै च कृतस्य क्रियाकलापस्य कृते प्रत्येकं दिवसमञ्जूषायां समीचीनतीचिह्नं (✓) ।स्थापयतु।
- भवता क्रियाकलापं कृतस्य दिवसस्य संख्यां गणयित्वा सम्यक् मञ्जूषायां लिखतु।

	सोमवासरः	मङ्गलवासरः	बुधवासरः	गुरुवासरः	शुक्रवासरः	शनिवासरः	रविवासरः	
दन्तमार्जनम् (प्रातः)								
मुखप्रक्षालनम्								
स्नानम्								
केशसज्जा								
दन्तमार्जनम् (रात्रौ)								

© NCERT not to be republished

रेखानाम् अनुरेखणम्

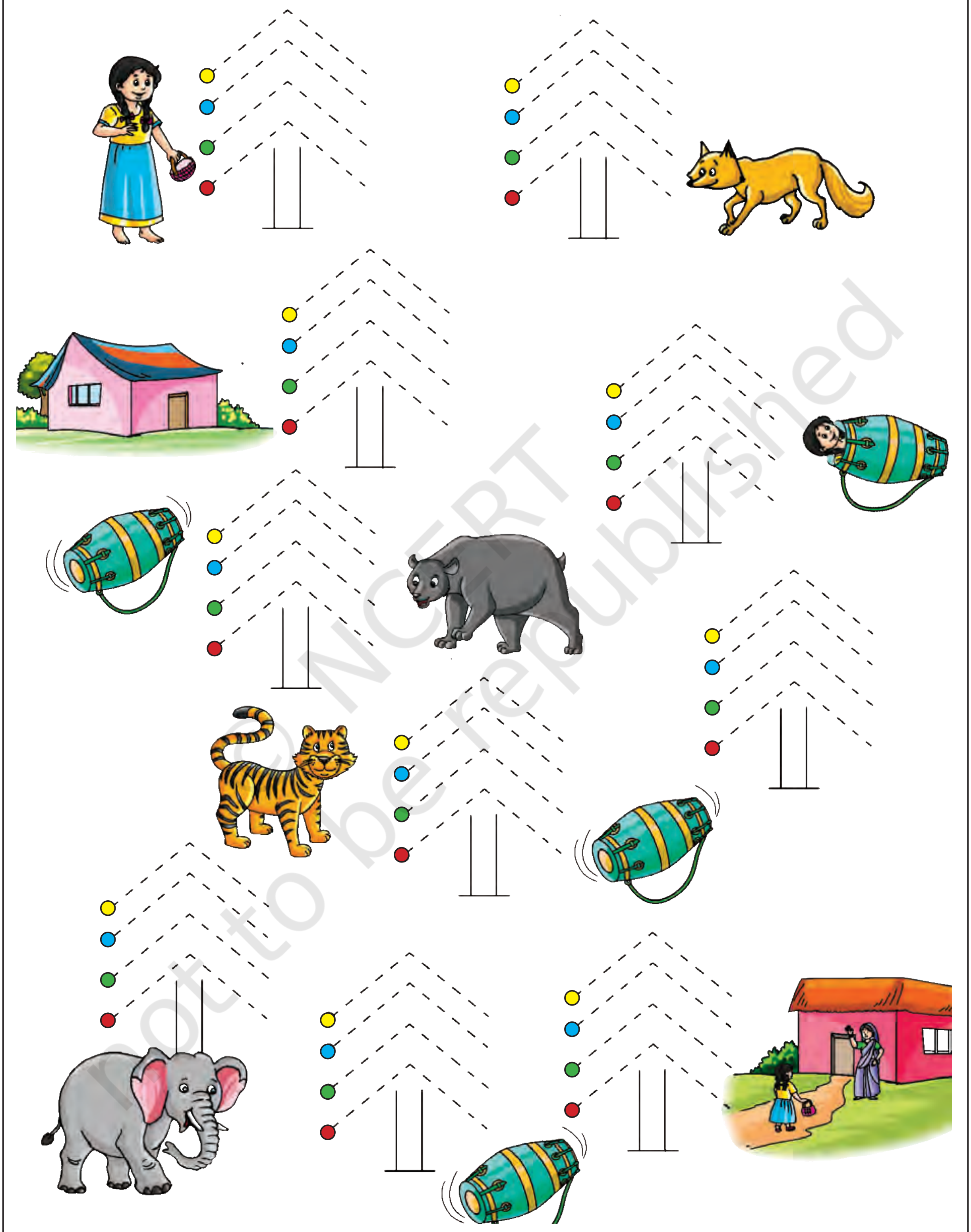

© NCERT not to be republished

गणयित्वा लिखतु

दत्तमञ्जूषायां वस्तूनां सङ्ख्यां गणयित्वा लिखतु।

लक्ष्मीः 4 फलानि चिनोति

राधिकया 4 फलानि चितानि

चितानि समग्रसेवफलानि

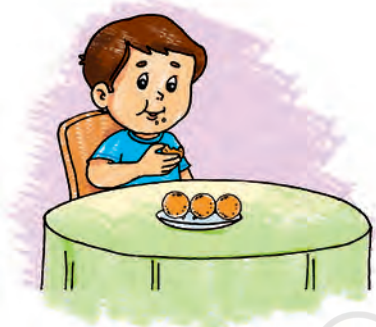

सीतारामेण 3 लड्डकानि खादितानि

तस्या मात्रा खादितुं 2 समधिके दत्ते

सीतारामेण समग्राणि कति लड्डकानि खादितानि

2 खगौ वृक्षे

2 समधिकौ आगतौ

समग्रतः खगाः

© NCERT not to be republished

सङ्ख्याः

पुष्पाणि गणयित्वा रञ्जयतु। सम्यक् वृत्ते रङ्गं पूरयतु।

2 3 1

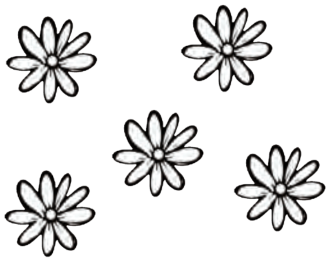

5 7 6

4 3 5

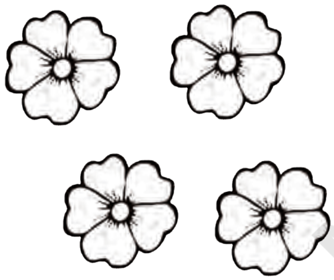

3 5 4

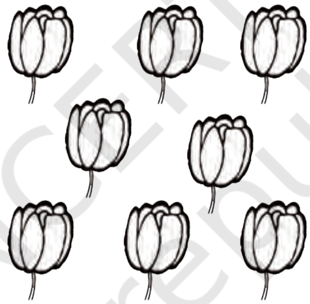

9 7 8

1 2 3

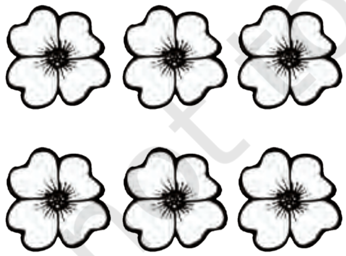

7 5 6

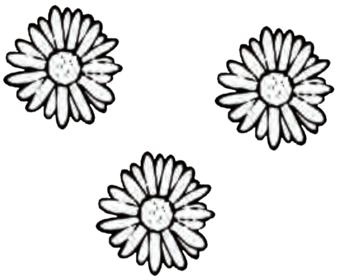

3 2 1

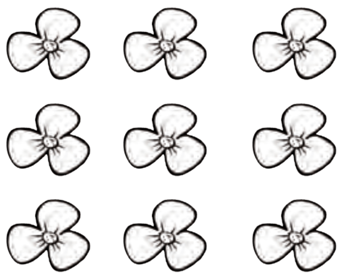

8 10 9

© NCERT not to be republished

शून्यम्

5 खगाः एकस्मिन् वृक्षे स्थिताः।

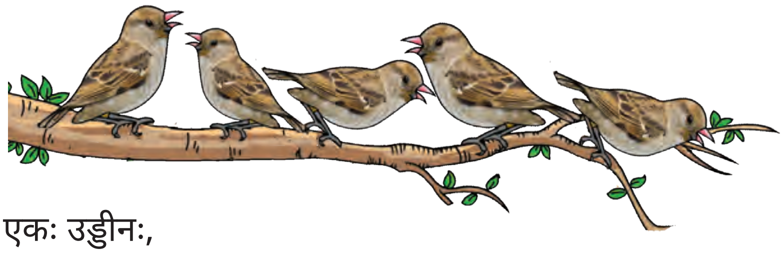

एकः उड्डीनः,

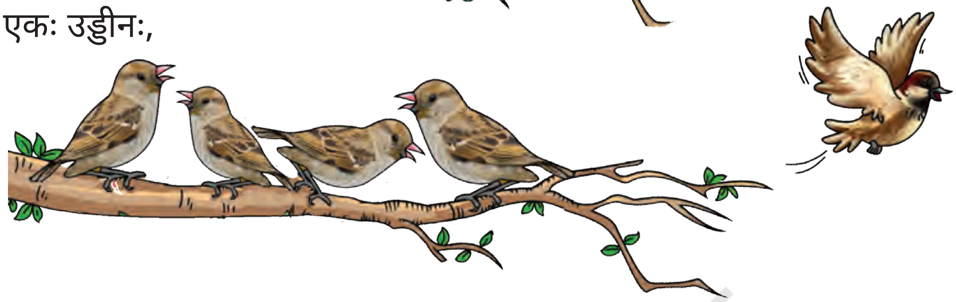

कति अवशिष्टाः?

4 खगाः एकस्मिन् वृक्षे स्थिताः।

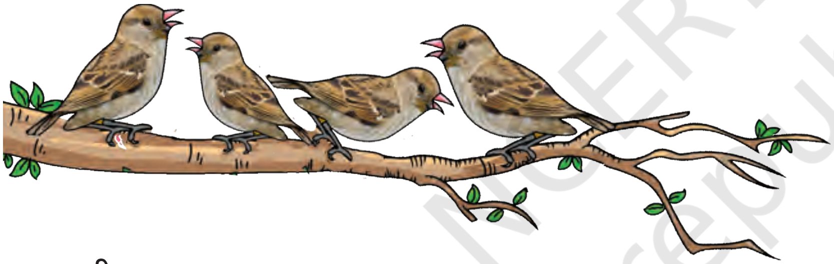

एकः उड्डीनः,

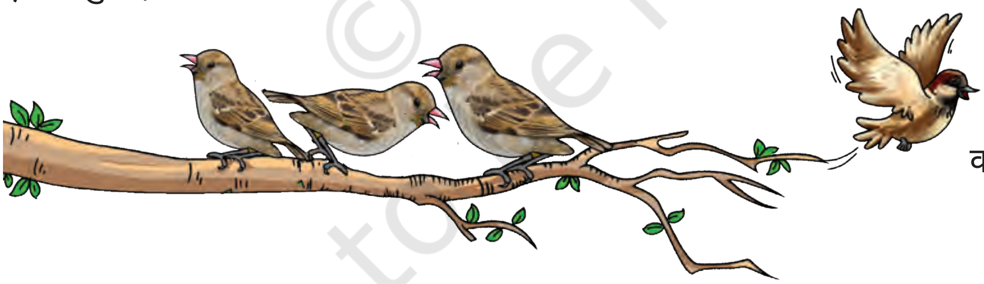

कति अवशिष्टाः?

3 खगाः एकस्मिन् वृक्षे स्थिताः।

© NCERT not to be republished

एकः उड्डीनः

कति अवशिष्टाः?

2 खगौ एकस्मिन् वृक्षे स्थितौ।

एकः उड्डीनः,

कति अवशिष्टाः?

1 खगः एकस्मिन् वृक्षे स्थितः।

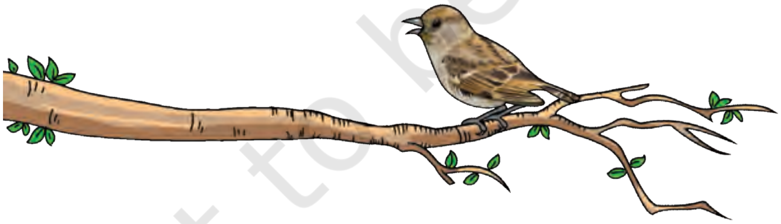

एकः उड्डीनः,

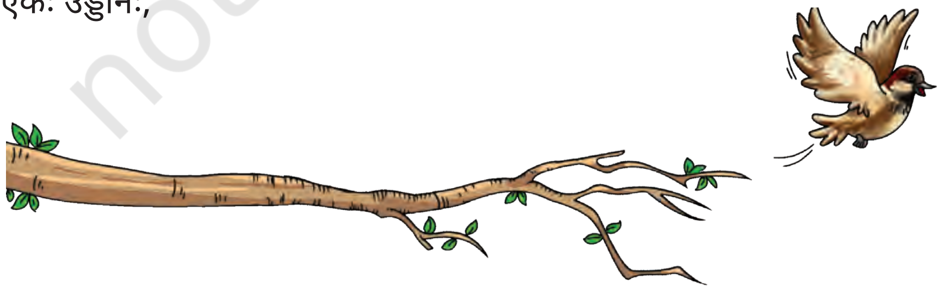

कति अवशिष्टाः?

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 70

सङ्ख्यभिः क्रीडतु

वस्तूनि गणयित्वा समग्रतः कियन्ति इति ज्ञातव्यम्।

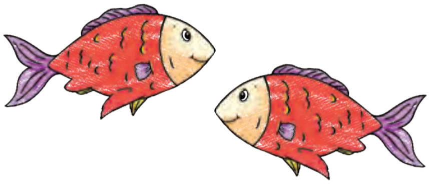 2 मत्स्यौ	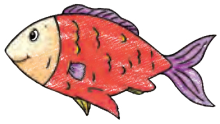 1 अन्यः च मत्स्यः	समग्रतः ☐ मत्स्याः
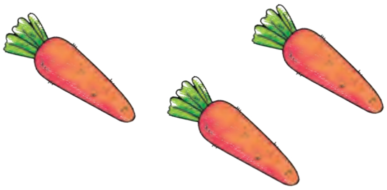 3 गाजरशाकानि	2 च समधिकौ गाजरशाकानि	समग्रतः ☐ गाजराणि
1 वृक्षः	3 च अन्ये वृक्षाः	समग्रतः ☐ वृक्षाः
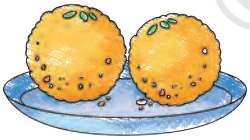 2 लड्डके	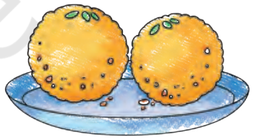 2 समधिके लड्डके	समग्रतः ☐ लड्डकानि
5 छत्राणि	1 समधिकं छत्रम्	समग्रतः ☐ छत्राणि

© NCERT not to be republished

ध्वनिचित्रमेलनम्

येन ध्वनिना चित्रस्य नाम आरभते तस्मिन् वृत्तम् आरोपयतु।

ल भ म

ग भ म

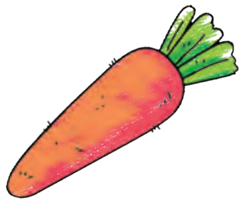

ग म भ

भ ग म

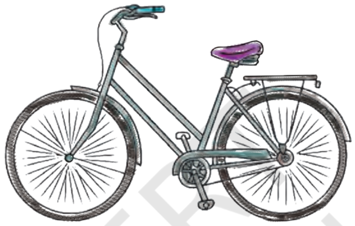

भ स म

ग म ब

ग ड म

ग भ म

भ ग म

भ ग म

ग भ म

ख म ग

© NCERT not to be republished

क्रियाकलापः 72

ध्वनिचित्रमेलनम्

जिस ध्वनि से चित्र का नाम शुरू होता है उस पर गोला लगाइए।

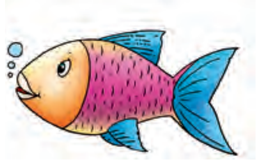

त म न

म फ त

ल न त

म त स

न म त

त न ख

न ग त

न म त

त म न

घ त म

त न ब

म छ त

© NCERT not to be republished

ज्यमितीयाकृतिभिः सह प्रतिमानानि

प्रतिमानानि पूरयतु।

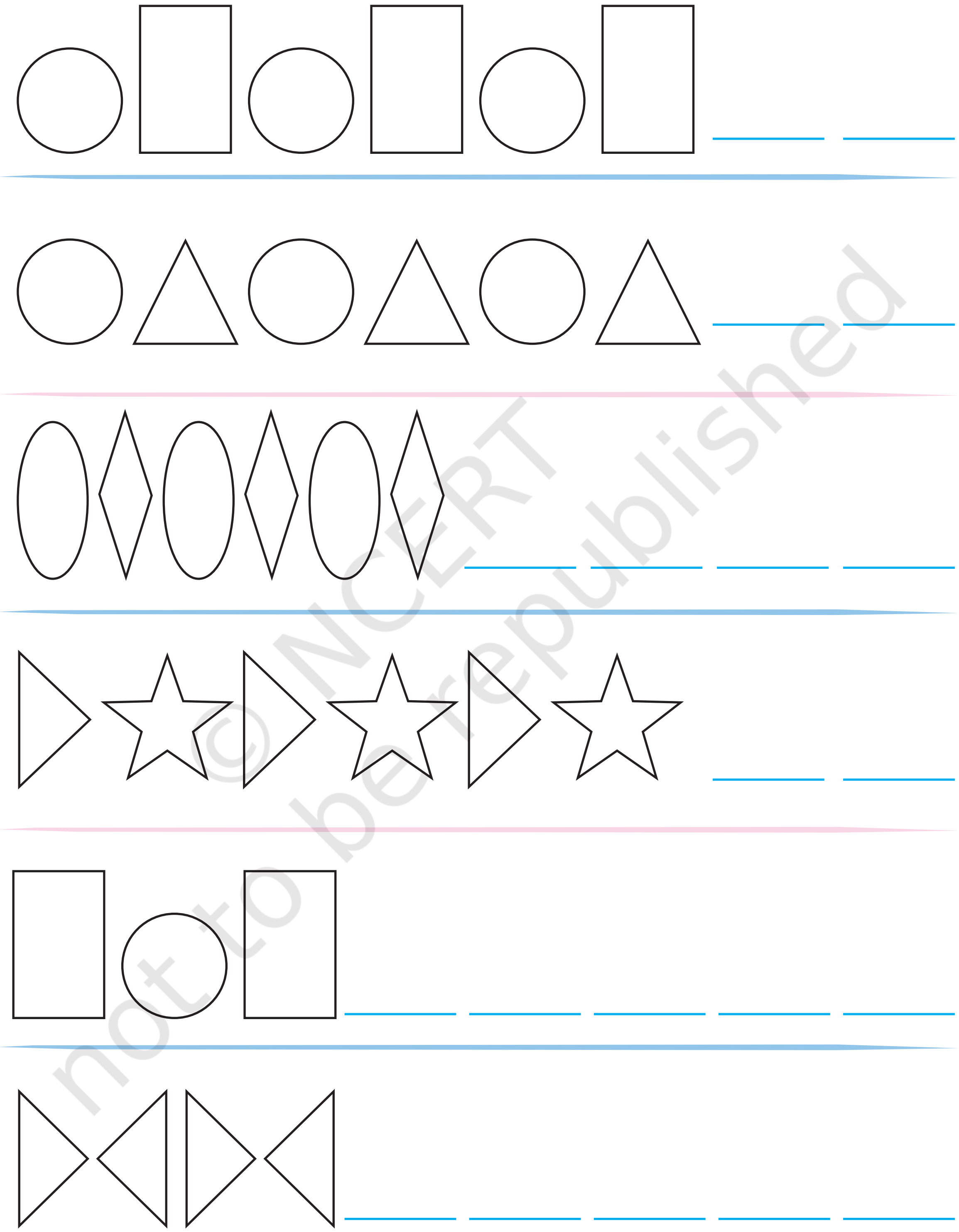

© NCERT not to be republished

शाकान् योजयतु

+ − + − + −

शाकान् गणयतु। कति एकत्र योजिताः ?

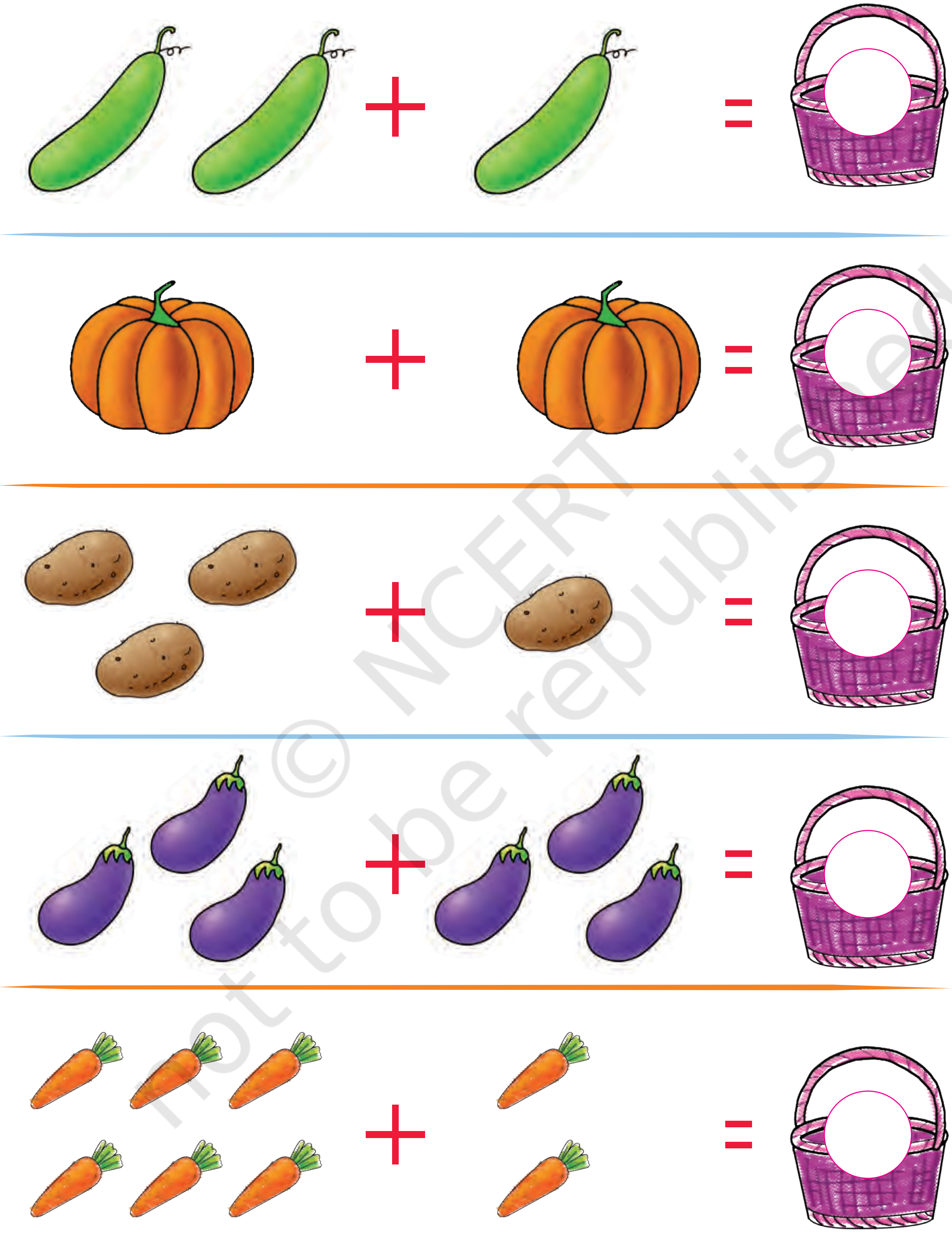

© NCERT not to be republished

वायुयानानि — 1 न्यूनविमानेन गणना

विमानसङ्ख्यां गणयतु

© NCERT not to be republished

अत्र कति विमानानि सन्ति? ☐

कर्तनेन एकं विमानं बहिष्करोतु।

1 विमानं कर्तयित्वा कति विमानाः सन्ति ? ☐

क्रियाकलापः 76

बिन्दून् योजय

- बिन्दून् योजयित्वा चित्रपूर्तिं करोतु।
- अक्षराणि उच्चैः पठतु।

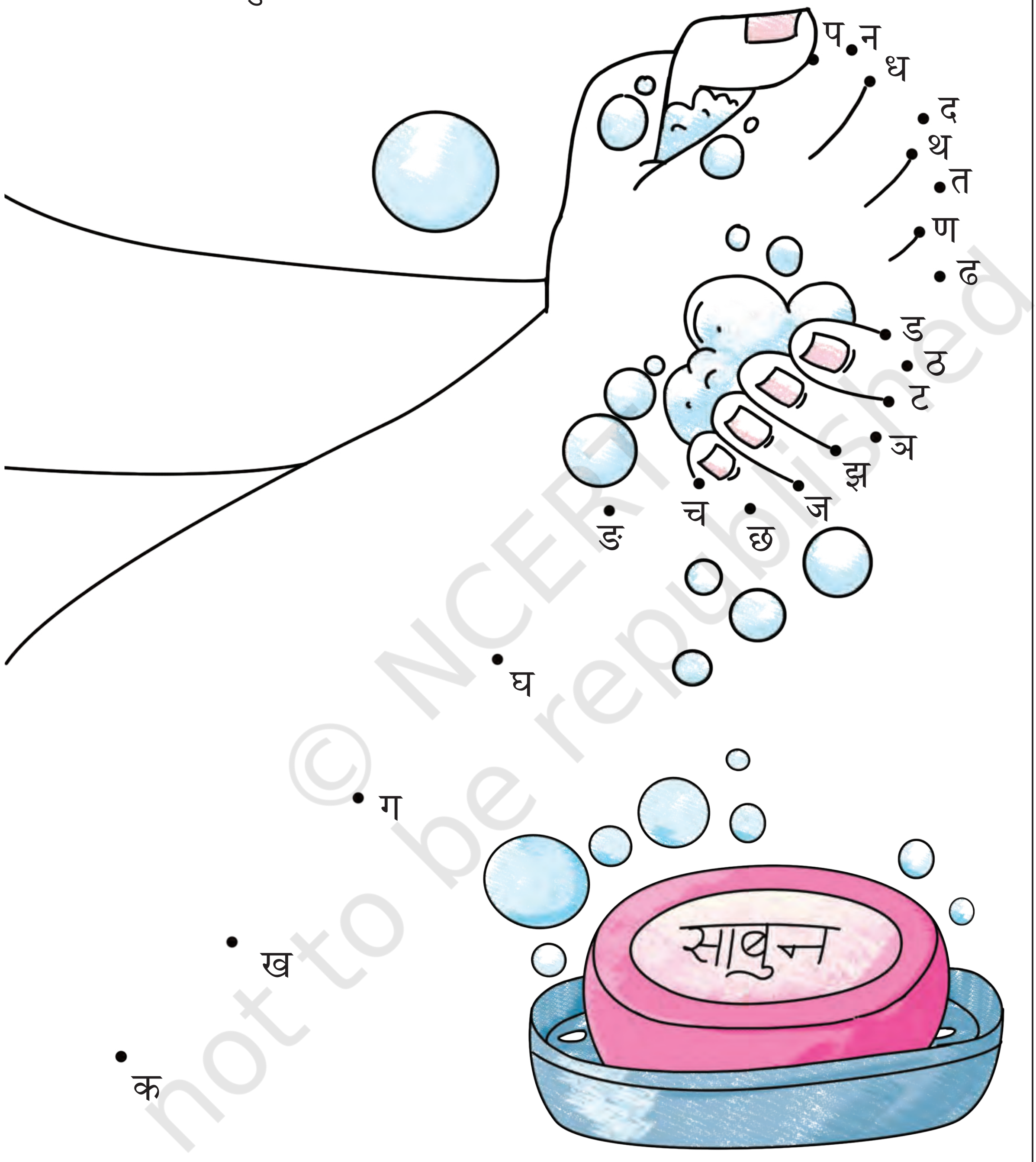

© NCERT not to be republished

टिप्पणी- कतिपयानि एव अक्षराणि कार्यपत्रे उदाहरणाय प्रदर्शितानि।

शाकाः

- शाकान् दृष्ट्वा तान् प्रत्येकं मञ्जूषायां गणयन्तु।
- अधुना सङ्ग्रहाणि समानानि कर्तुं सम्यक् मञ्जूषायां शाकचित्रणं करोतु।

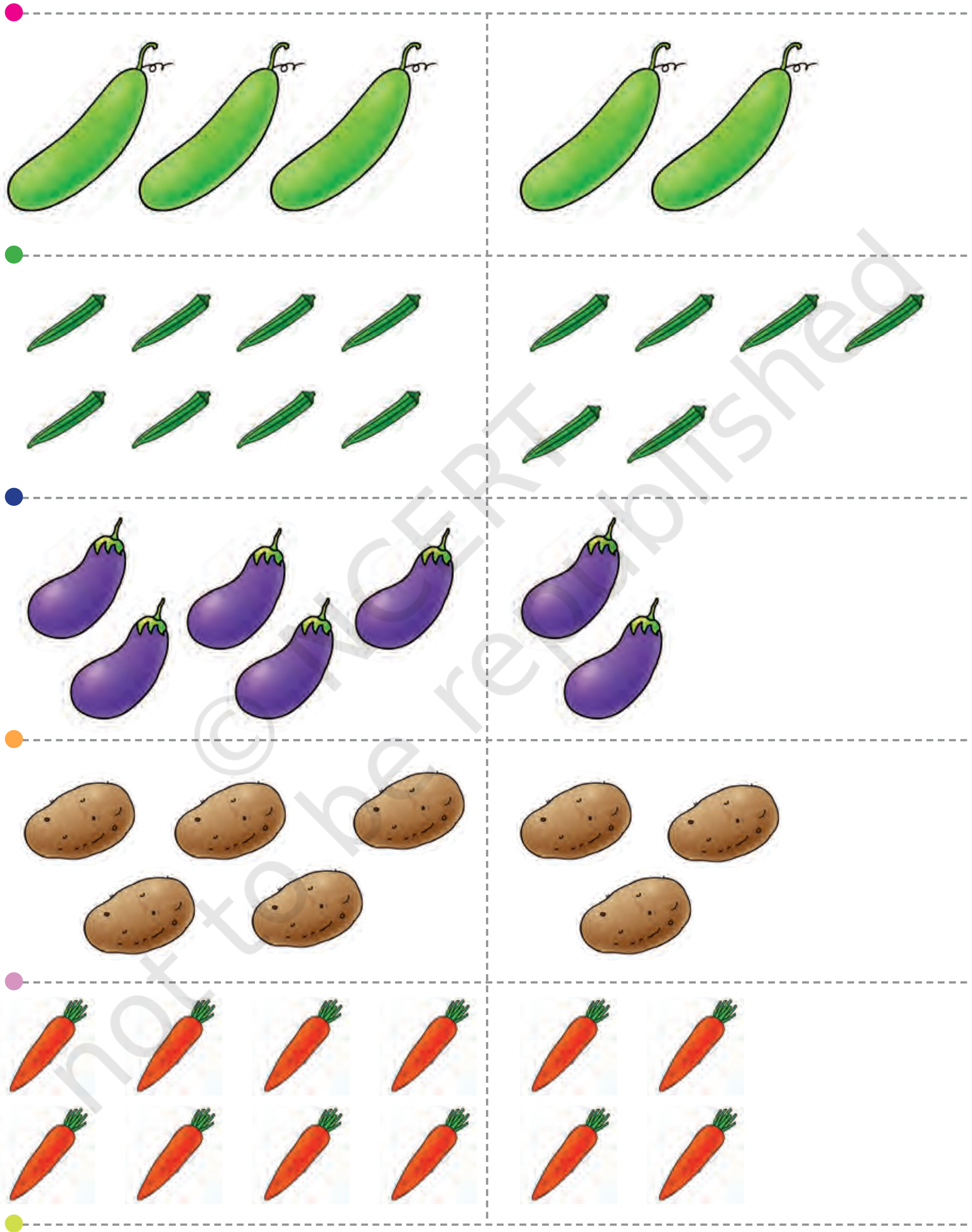

© NCERT not to be republished

क्रियाकलाप:78

ध्वनीनाम् आद्यक्षरम्

- प्रत्येकं चित्रं पश्यतु, अभिजानातु, नाम च वदतु।
- प्रत्येकस्य चित्रस्य नाम्नां प्रारम्भिकध्वनीन् वदतु।
- प्रत्येकं चित्रस्य प्रथमम् अक्षरं लिखतु।

श क ग म अ क

© NCERT not to be republished

मम रङ्गमयी प्रहेलिका

- रङ्गयुक्तान् वर्गान् पश्यतु।
- अधुना उपरि दत्तासु मञ्जूषासु समानरङ्गस्य उपयोगेन अधः दत्तानां आकृतिषु रङ्गं करोतु ।

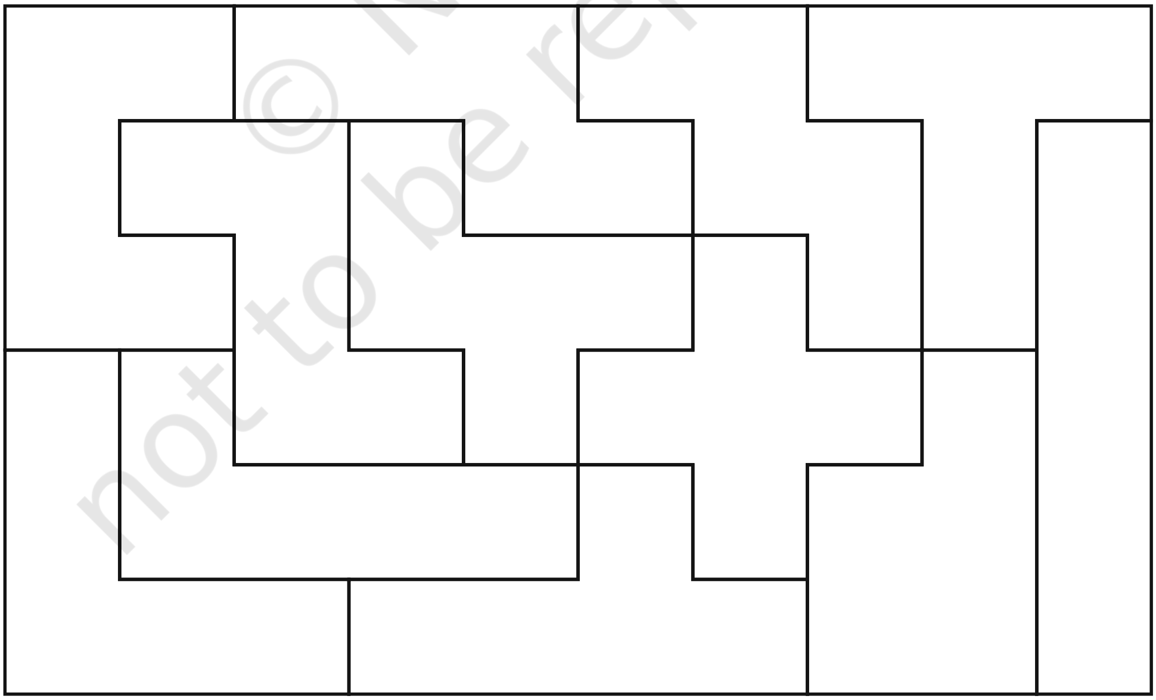

© NCERT not to be republished

मम परिवारः

अत्र स्वपरिवारस्य चित्रणं करोतु।

© NCERT
not to be republished

मम गृहम्

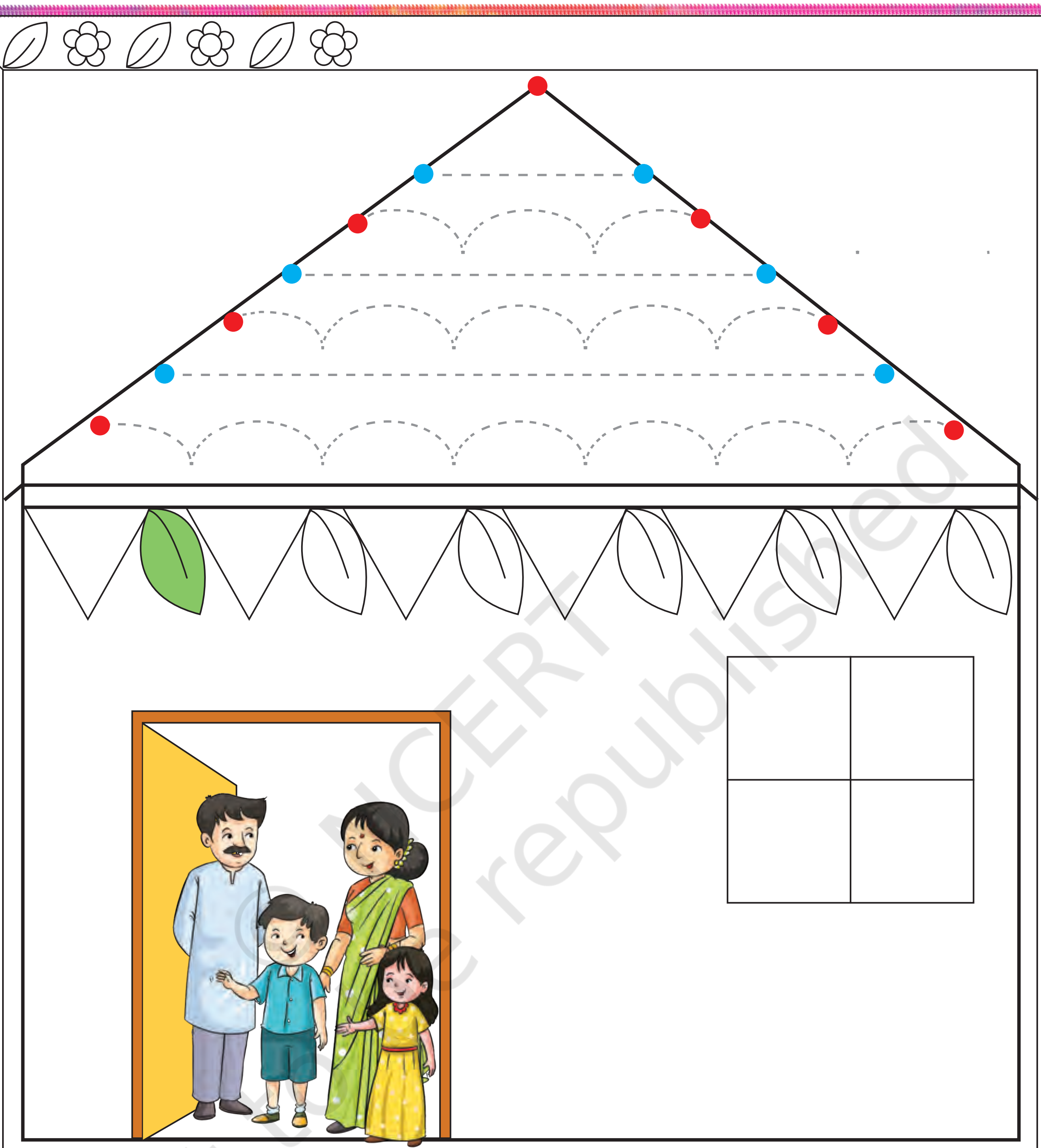

- स्वगृहस्य परिवारस्य विषये वद।
- वर्गाणां गणनां कृत्वा सङ्ख्यां लिखतु।
- त्रिकोणानां गणनां कृत्वा सङ्ख्यां लिखतु।
- पत्राणां गणनां कृत्वा सङ्ख्यां लिखतु।

© NCERT not to be republished

स्वविधिना प्रांशुतां परिमापयतु

1 2 1 2 1 2

- प्रत्येकं महिला कति वर्गाकारं प्रांशुः अस्ति ?
- वर्गाणां सङ्ख्यां गणयित्वा तेषु रङ्गं करोतु।

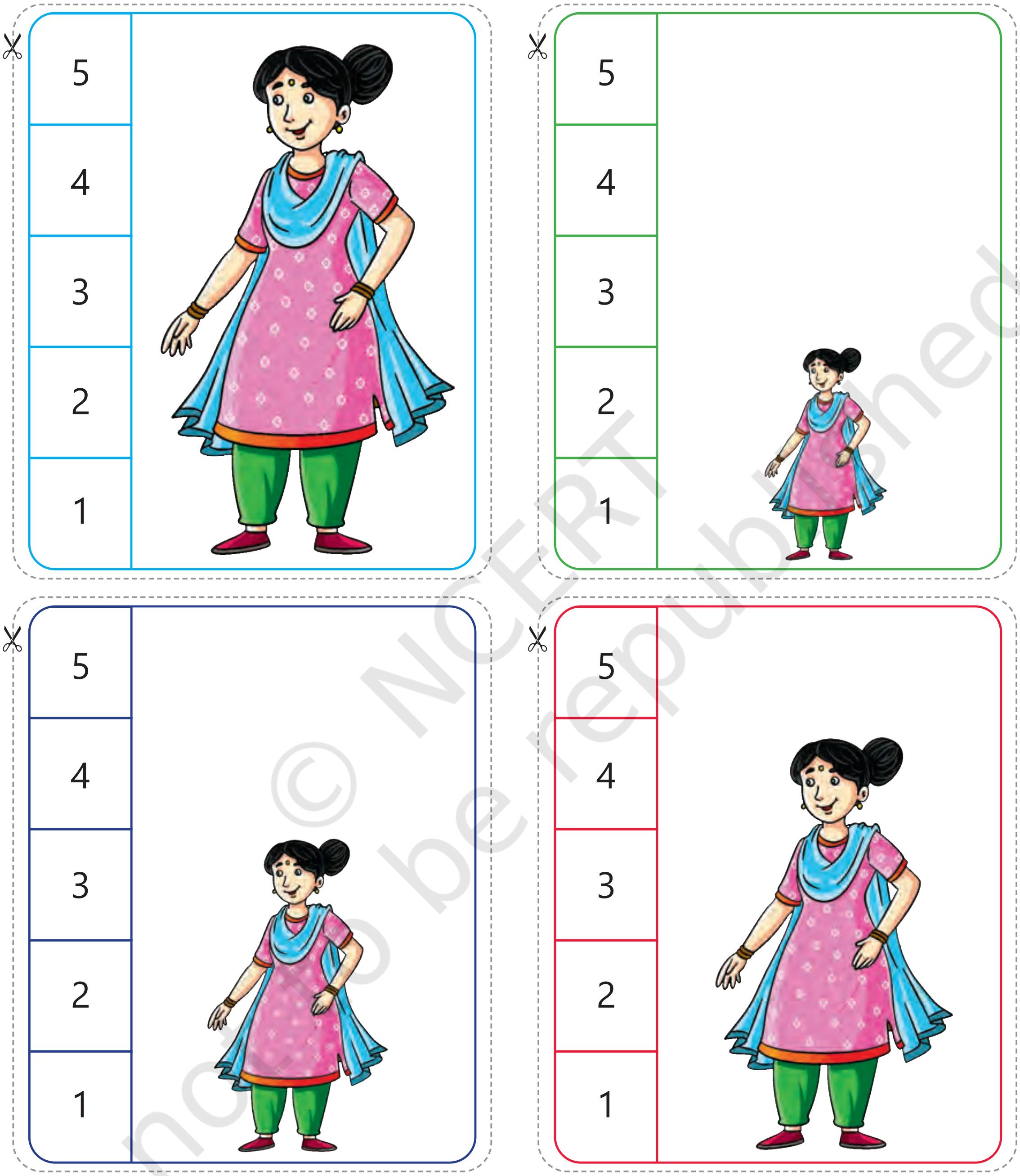

© NCERT not to be republished

टिप्पणी -

- बालकानां प्रत्येकं चित्रं बाह्यरेखाभिः सह कर्तने सहायतां कुर्वन्तु (बालानुकूल-कर्तनीनाम् उपयोगं कुर्वन्तु)।
- तान् प्रोत्साहयन्तु यत् ते महिलानां चित्राणि तेषां प्रांशुतायाः क्रमेण व्यवस्थापयन्तु तथा च वर्णयन्तु यथा 'इयं महिला सर्वाधिका प्रांशुः, एषा महिला लघुतरा... एषा च महिला लघुतमा अस्ति' ।

कति परिवारसदस्याः?

- परिवारस्य सदस्यानां गणनां करोतु।
- समीचीनसङ्ख्यां वृत्तेन परिवेष्टयतु अथवा रञ्जयन्तु।

3	4	2	5	1

4	1	3	2	5

4	2	1	5	3

5	1	2	4	3

प्रतिमानानि पूरयतु

- प्रतिरूपं दृष्ट्वा वर्णनं करोतु।
- प्रतिरूपं पूर्णं कर्तुं दत्ते स्थाने सम्यक् चित्रं कर्तनं कृत्वा संश्लेषयतु।.

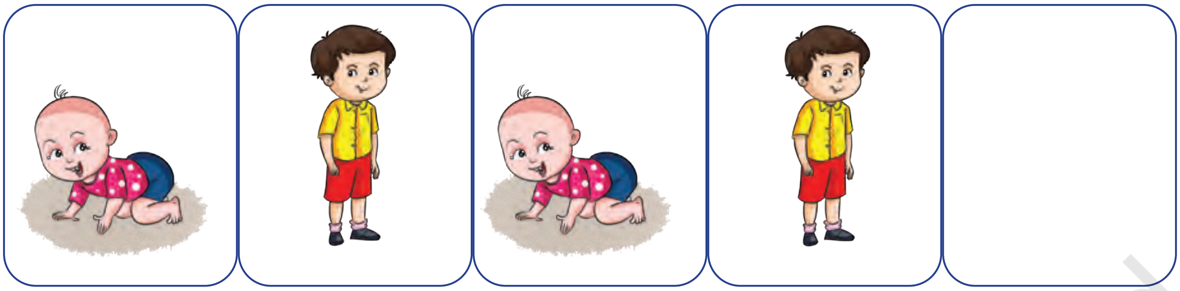

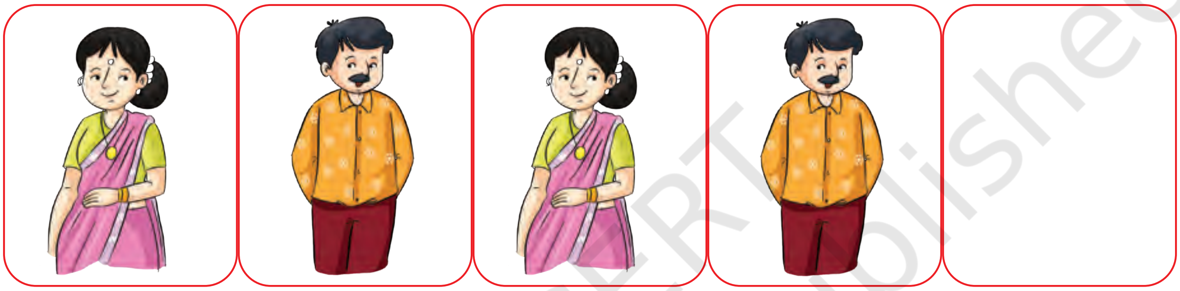

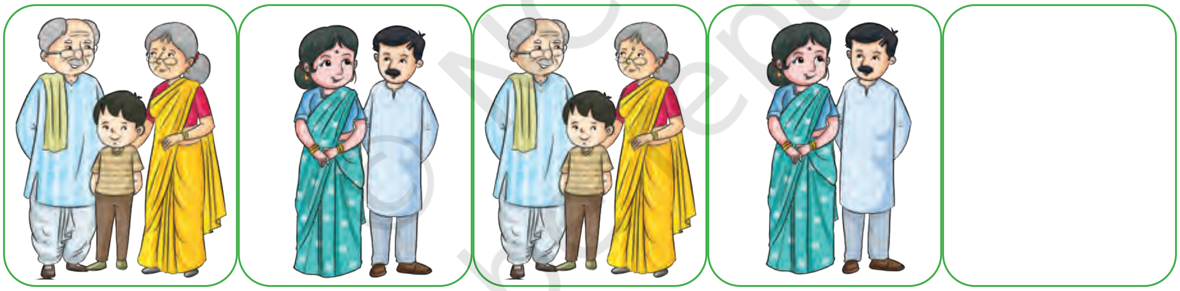

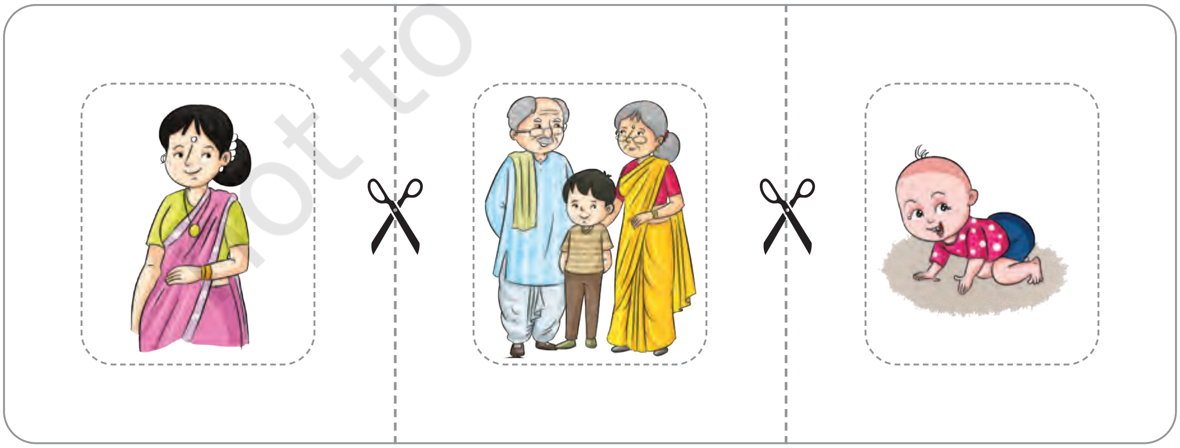

© NCERT not to be republished

मम गृहे आकृतयः

- रङ्गसङ्केतस्य उपयोगेन चित्रे रङ्गं करोतु।

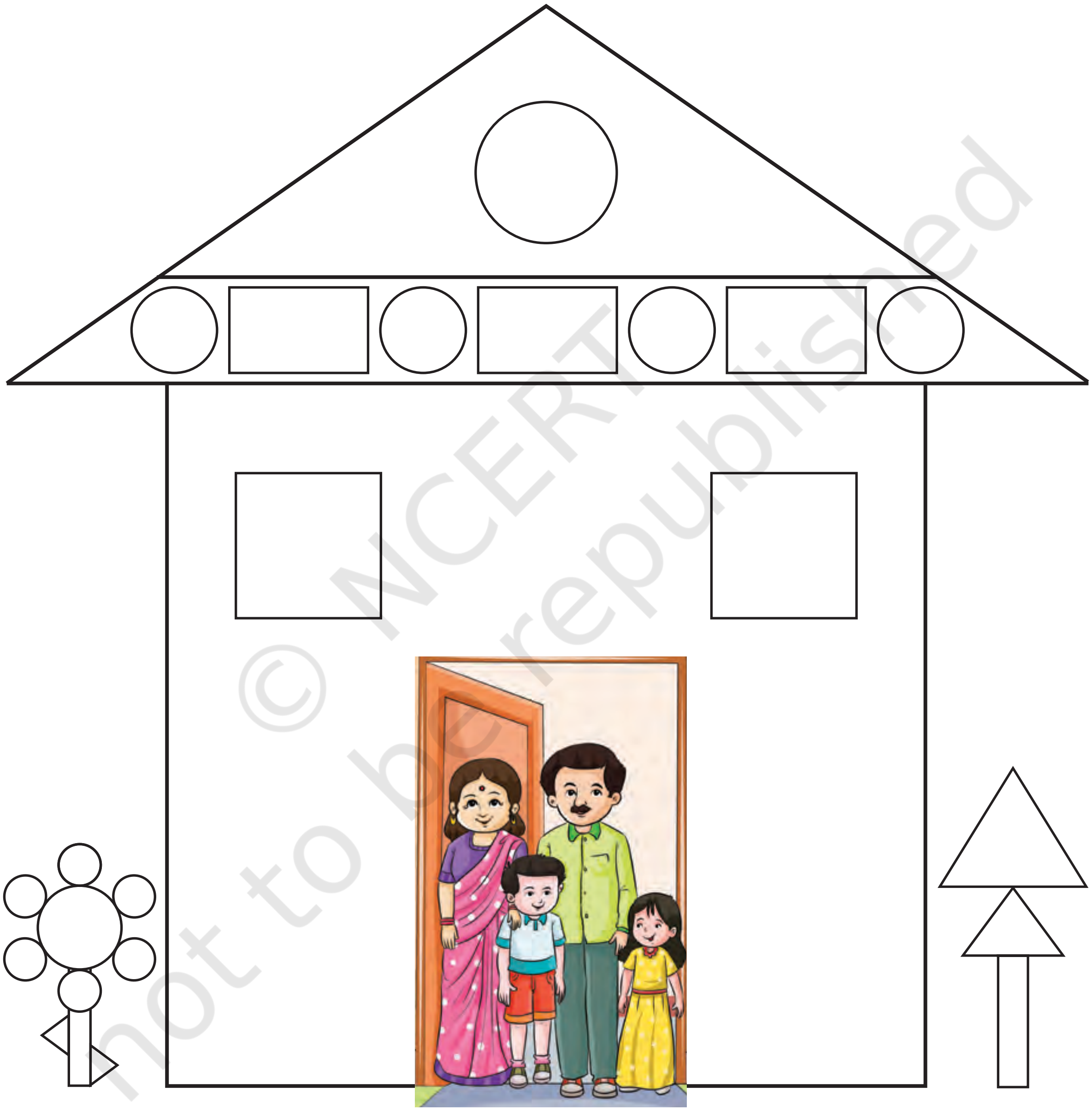

© NCERT
not to be republished

- आकृतीनां संख्यां गणयित्वा लिखत।

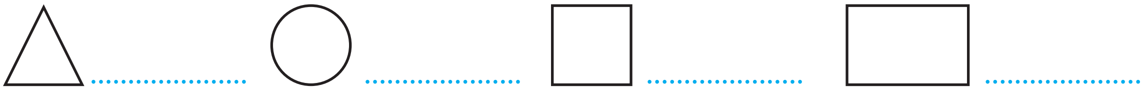

परिवारस्य मनोरञ्जनभ्रमणम् (चित्रपठनम्)

चित्रम् अवलोकय

- चित्रे किं भवति ?
- भवान् स्वपरिवारेण सह मनोरञ्जनभ्रमणं कृतवान् वा ?
- यदा भवन्तः मनोरञ्जनभ्रमणं गच्छन्ति तदा कानि वस्तूनि खादितुम् इच्छन्ति?

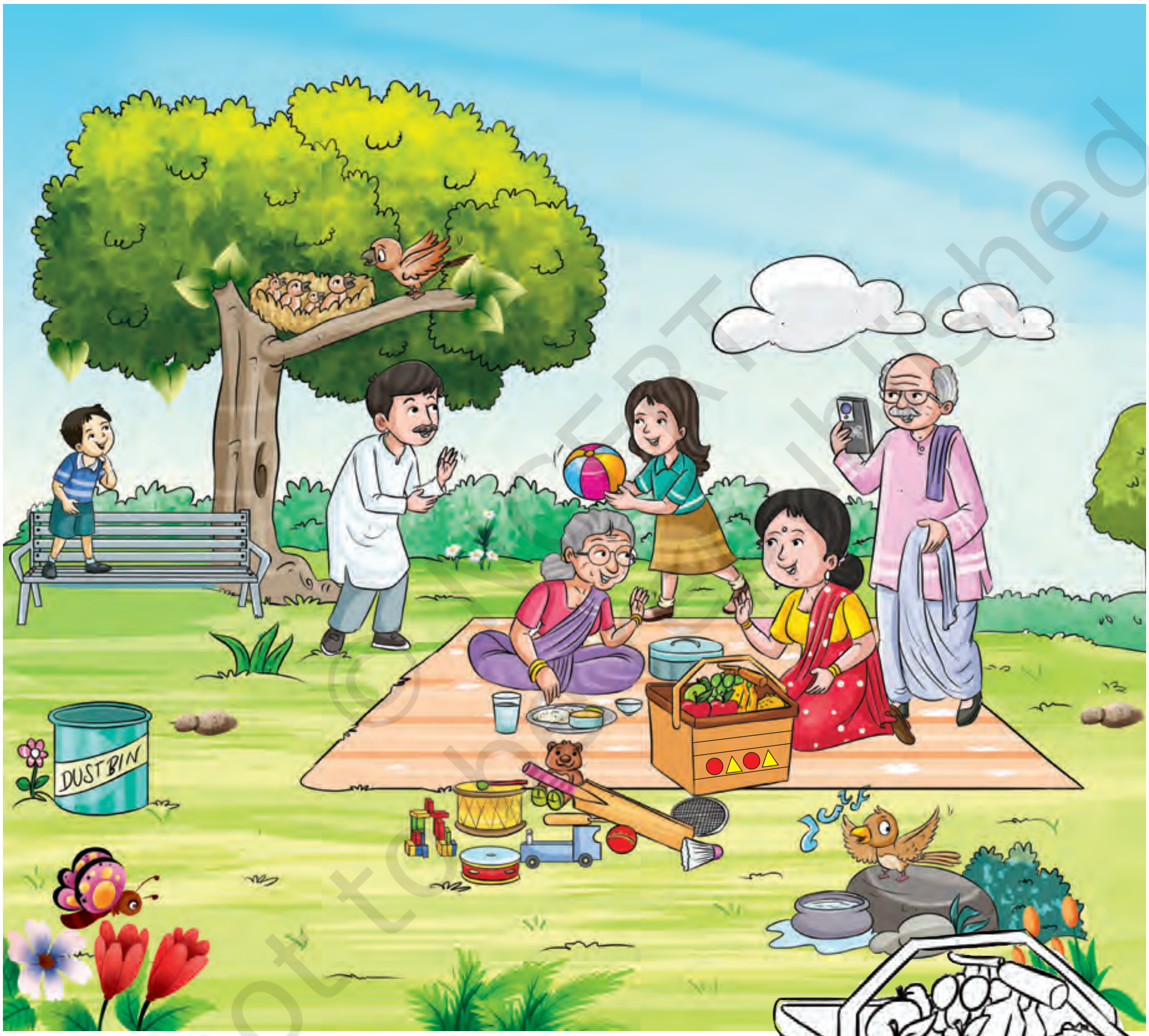

- परिवारे कति सदस्याः सन्ति?

- फलकरण्डके दत्तं प्रतिमानं चित्रितं करोतु।

© NCERT not to be republished

विषमं वृत्तेन परिवेष्टितं करोतु

- पशूनां पक्षिणां च अभिज्ञानं कृत्वा नाम वदतु।
- प्रत्येकं मञ्जूषायां विषमं वृत्तेन परिवेष्टितं करोतु।.

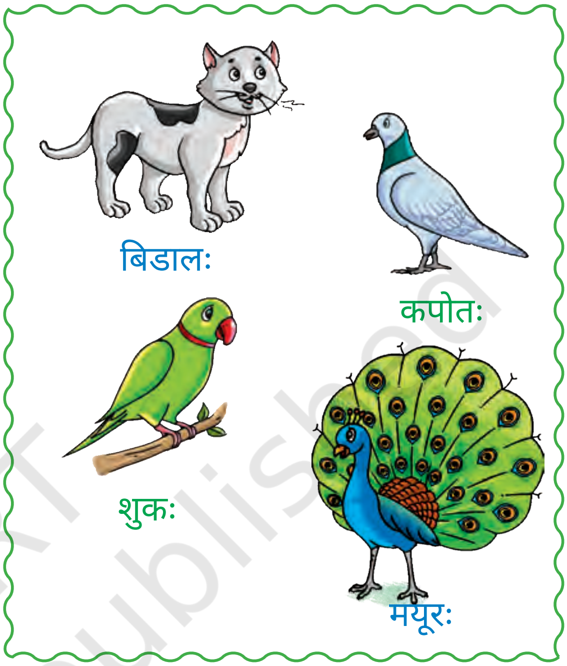

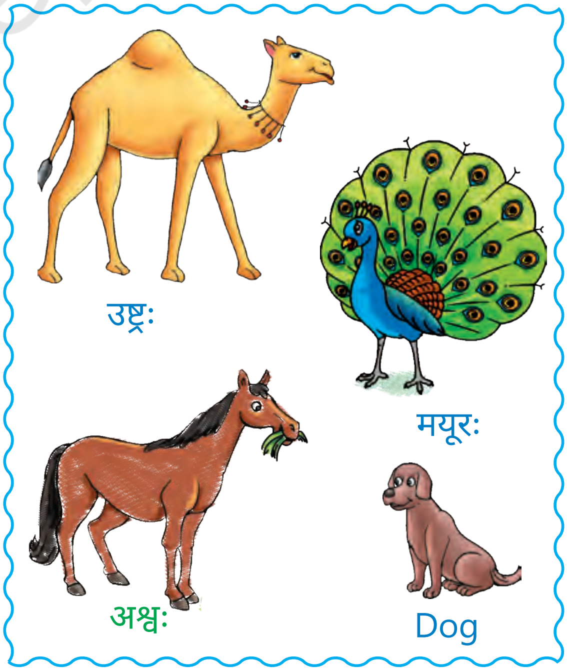

© NCERT not to be republished

छायामेलनं करोतु

- चित्राणां तेषां छायाभिः सह मेलनं कुर्वन्तु।

© NCERT not to be republished

अहं पशूनां गुप्तचर्यां करोमि

- पशूनां अभिज्ञानं कृत्वा नाम वदतु।
- प्रत्येकस्य पशोः नाम्नः आरम्भिकध्वनिं वदतु।

© NCERT not to be republished

- मञ्जूषायां पशूनां संख्यां गणयित्वा लिखतु।

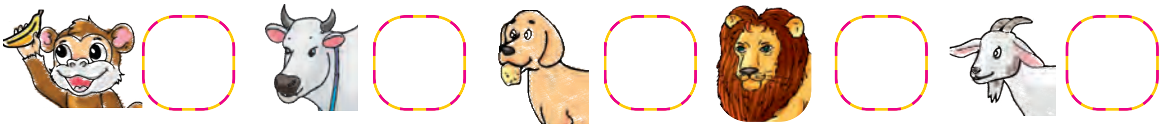

चक्रव्यूहः

मूषकं प्राप्तुं बिडालस्य सहायतां करोतु।

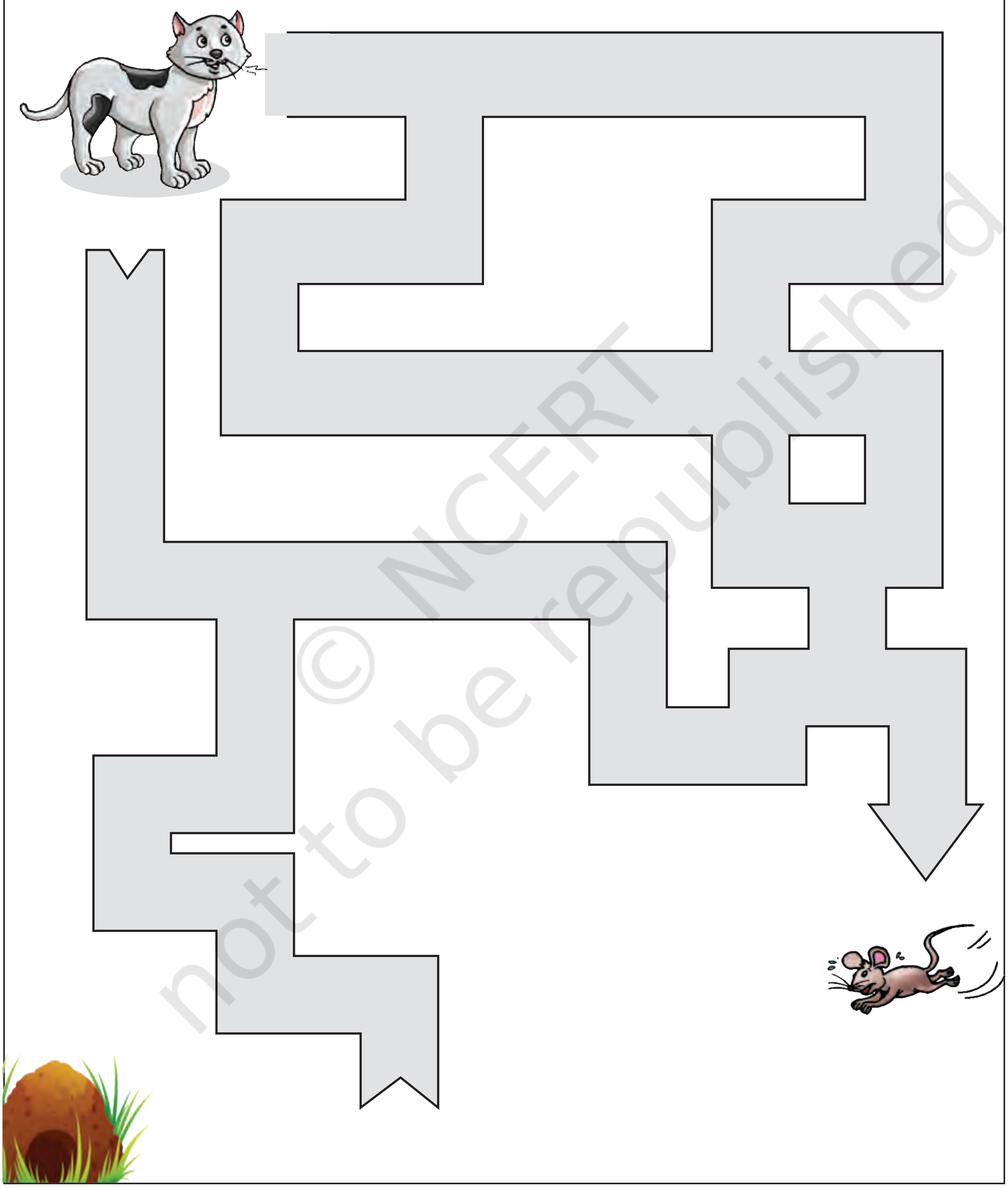

© NCERT not to be republished

बिन्दुमेलनम्

- रक्तेन ● बिन्दुना मेलनम् आरम्भं करोतु।
- अधुना चित्रे यथारुचि रङ्गं करोतु।

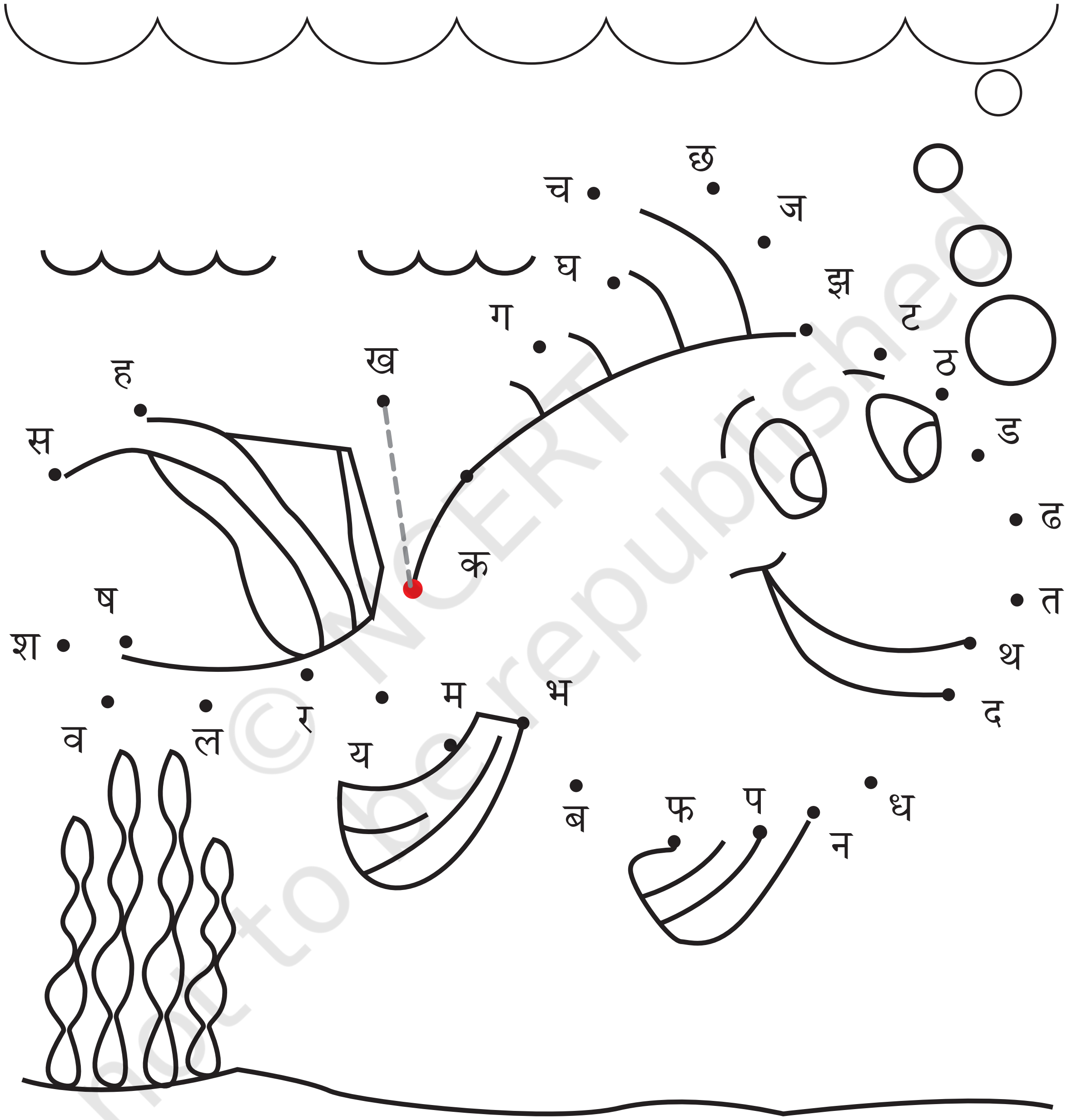

© NCERT not to be republished

शुभाशुभ-अभ्यासानां (सर्प-सोपानाधारिता) क्रीडा

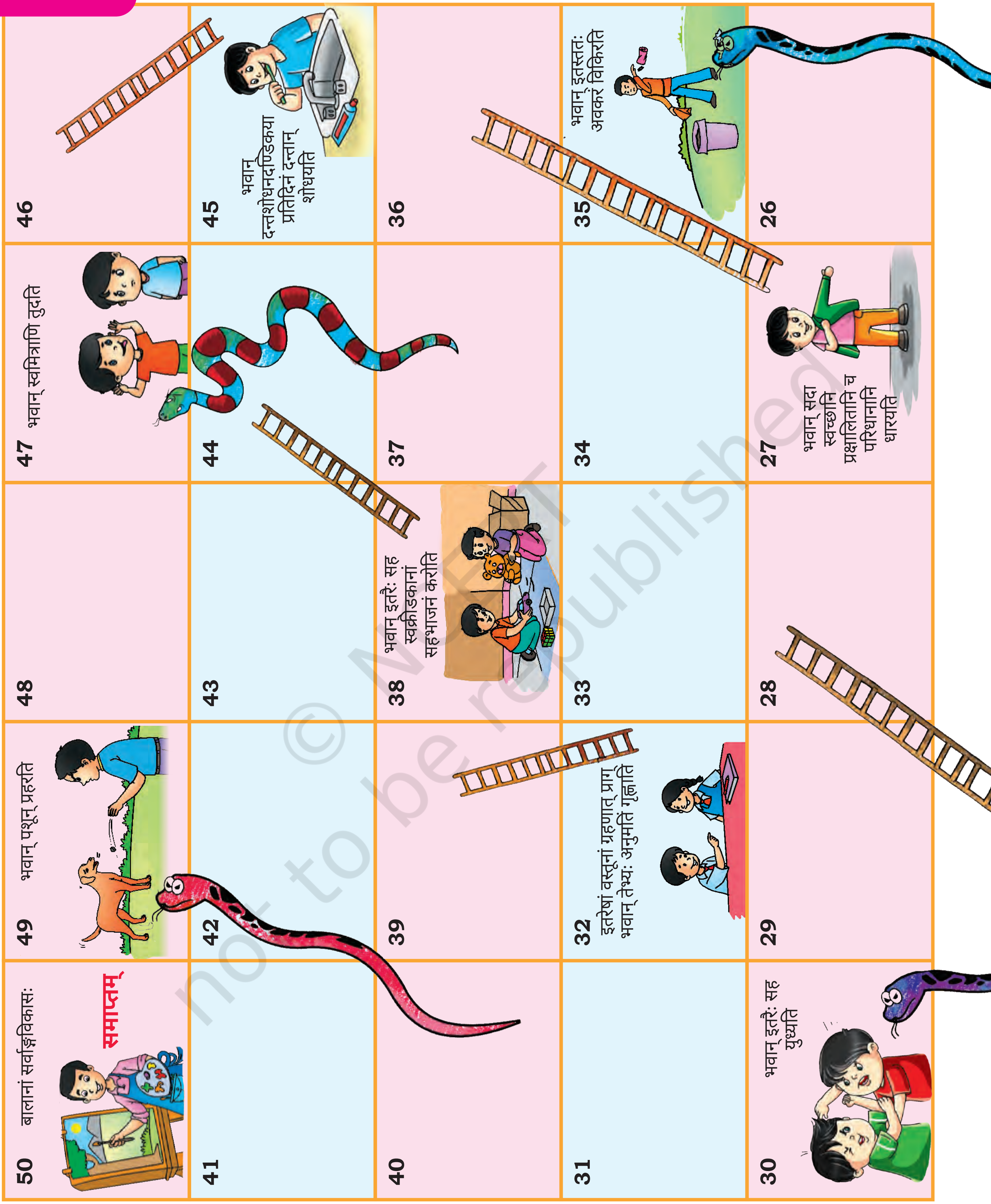

© NCERT not to be republished

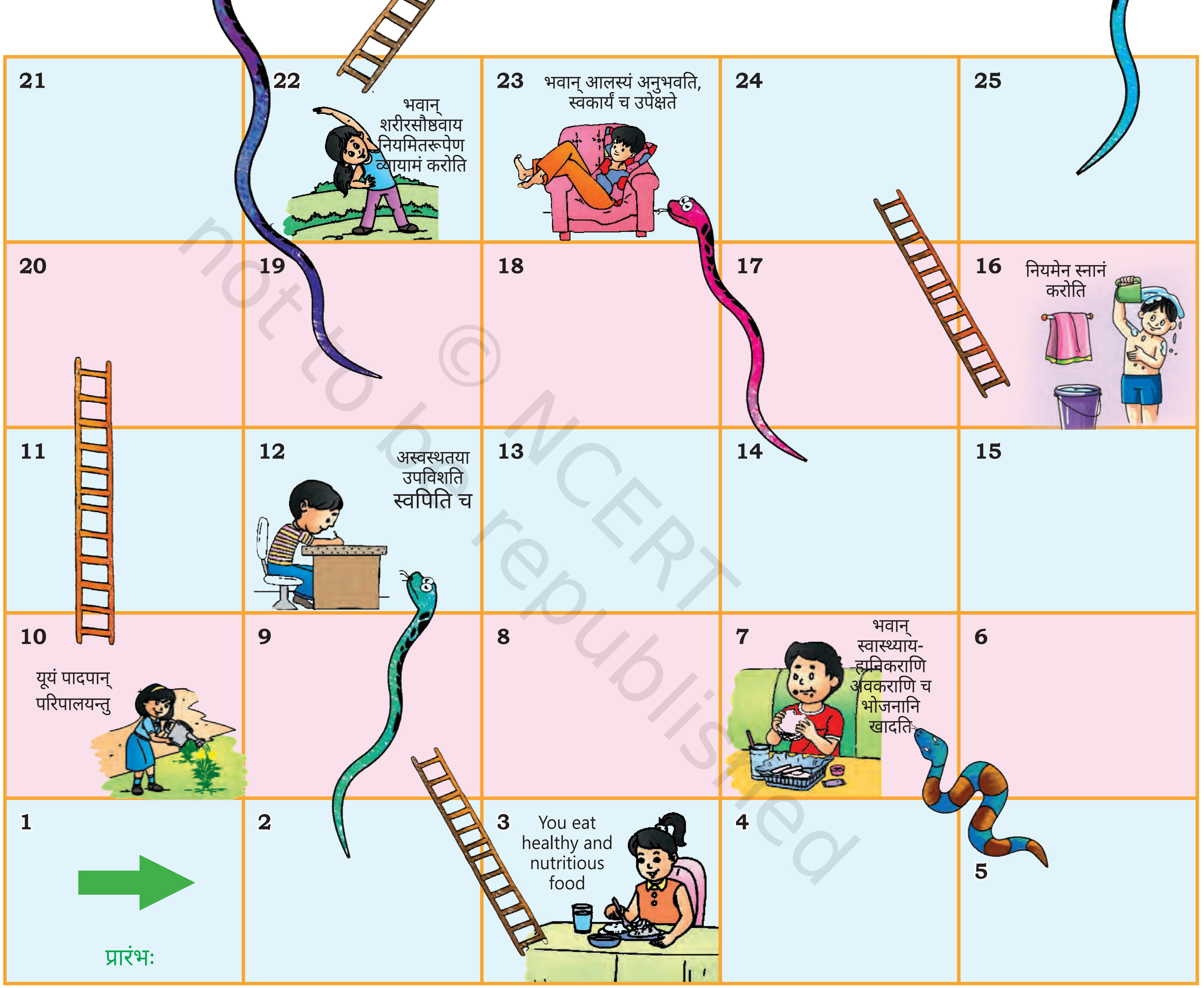

© NCERT not to be republished

टिप्पणी

© NCERT
not to be republished